

ARQUEOLOXÍA E PAISAXE. O ARCO ÁRTABRO DESDE A PREHISTORIA RECENTE ATA O MEDIEVO.

Juan A. Carneiro Rey
Javier Serrano Otero

*No se si estoy en lo cierto
lo cierto es que estoy aquí.
"Maneras de vivir". Leño.*

INTRODUCCIÓN

Os estudos arqueolóxicos de tipo territorial multiplícanse desde os anos oitenta do século XX a partir das correntes arqueolóxicas que xorden na década anterior: procesualismo (New Archaeology)¹ e postprocesualismo (Hodder).

A arqueoloxía da paisaxe terá múltiples enfoques: morfoloxistas, ambientalistas, economicistas e visións sintéticas. Para Orejas (1.998) son estas últimas as que se poden considerar realmente arqueoloxía da paisaxe, pois a través delas pódense trascender e abstraer os datos proporcionados polo rexistro material e realizar unha síntese que terá que ser necesariamente diacrónica. E é a través desta diacronía polo que nos acercamos ao coñecemento das sociedades antigas atendendo á súa dinámica e cambios de ritmos e escalas.

A arqueoloxía da paisaxe serviranos para intentar facer unha reconstrución histórica e configurar o espacio no que se desenvolveron as distintas sociedades humanas a través do tempo.

A paisaxe non se entenderá no seu senso físico, senón que será a resultante dunha serie de distintos tipos de accións antrópicas de carácter cultural, económico, simbólico, etc. (Criado, dir. 1991).

Galiza non será allea a todas estas teorías. En efecto, desde principios dos anos oitenta vai haber importantes innovacións na dinámica investigadora: son de salientar os abundantes traballos de catalogación e inventario realizados ao abeiro dos organismos competentes dependentes da Xunta.

Todos estes factores influirán no desenvolvemento de estudos territoriais nos que se integrarán distintas variables que analizarán as distintas etapas da prehistoria e protohistoria galegas.

1. Desta estratexia de investigación xurdirá a chamada arqueoloxía espacial, que se irá desenvolvendo e enfocando desde numerosos puntos de vista, derivando no que logo se denominará arqueoloxía da paisaxe.

Estas variables abranguen facies ecolóxicas, culturais, simbólicas, etc., que darán como resultado traballos interdisciplinares e servirán para que o investigador chegue a evidencias de distinto tipo para entender a ocupación do territorio por parte das comunidades que habitaron o noroeste peninsular e lograr un maior coñecemento destas.

ANÁLISE DO ESPACIO XEOGRÁFICO

O Arco Ártabro conforma unha unidade física á que non foron alleos os antigos. Efectivamente, foron os historiadores grecolatinos quen deron nome a esta rexión costeira tomando como referencia un dos pobos prerromanos que vivían nela: os ártabros ou arrotrebas. Esta comarca natural coñécese tamén hoxe como As Mariñas.

1. Situación

A zona de estudio, que se atopa encadrada dentro dunha unidade xeográfica maior denominada Golfo Ártabro cunhas peculiaridades climatolóxicas e morfolóxicas comúns dentro do noroeste da Galiza, conta cunha superficie aproximada de 268,4 quilómetros cadrados (Torres Luna, M.P., 1994) e abrangue os concellos de Ferrol, Narón, Neda, Fene, Ares, Mugar dos e Cabanas. Unha poboación en conxunto de 151.485 habitantes (censo 1991), sendo Ferrol con 85.132 habitantes a que concentra o maior número de poboación, séguelle Narón con 31.306 habitantes, Fene con 14.759 habitantes, Mugar dos con 6.478 hab., Neda con 6.289 hab., Ares con 4.447 hab. e Cabanas con 3.074 hab. Unha densidade media de 564,4 hab./Km², sendo o concello de Ferrol con 977,4 hab./Km² a de maior densidade e Cabanas con 99,5 hab./Km² a de menor densidade. O maior número de poboación concéntrase nos núcleos urbanos (Ferrol, Narón, Fene), moitos deles ao longo das grandes vías de comunicación. A restante encóntrase dispersa en pequenas aldeas ao longo de toda a zona. Sitúase Ferrol como epicentro da zona de influencia.

2. Xeoloxía

Os materiais que forman a zona de estudio presentan unha disposición en bandas con dirección predominante norte-sur. Así, a zona máis oriental corresponde ó dominio *Ollo de Sapo* que está en contacto mecánico co macizo granítico do Forgoselo. Son materiais do Ordovícico compostos por filitas negras, cuarcitas e cuarxosistas. O silúrico é máis extenso cara ao norte.

Seguindo cara ao oeste, unha potente banda de rochas graníticas interrompida, xa no concello de Narón, por materiais do terciario (areas, arxilas). E na parte oeste aparecen, en banda e en contacto coas anteriores, rochas metabásicas.

Ao oeste das rochas básicas agroman os materiais da Serie de Ordes compostos por xistos e cuarzo xistos, de idade precámbrica e silúrica. E no sector máis occidental aparecen de novo os granitos con dirección SO-NE.

3. Relevo

Se analizamos as formas do relevo da zona podemos ollar 3 sectores diferenciados. Unha cara ao interior, arredada da costa, onde se dan as maiores altitudes. Estas descenden do sur cara ao norte chegando a estar por debaixo do nivel dos 100 m. onde se instala o río Grande de Xubia, para logo acadar o nivel dos 300 m. no nordés do concello de Narón. Estas formacións presentan unha dirección predominante N-S. Un sector máis baixo e de maior amplitude que presenta unha dirección NE-SO e onde se concentran os máis importantes núcleos de poboación. Para acadar no sector occidental e en contacto coa costa onde se instalan cumios ao nivel dos 100-200 m.

Se facemos un percorrido de leste ao oeste imos descendendo para atoparmos cunha serie de cumios a diferentes altitudes. Estes cumios non dan relevos escarpados senón que presentan a forma de penachira máis ou menos amplas con pendentes suaves (Pérez Alberti, 1982), sendo estas maiores nos sectores onde os ríos van encaixados debido ao seu labor erosivo, chegando a acadar pendentes do 50% como no caso do río Eume.

Sobre os materiais xeolóxicos existentes actuaron, ao longo do tempo, os diferentes axentes modeladores, tanto endóxenos coma exóxenos, que configuraron as formas do relevo actual. Para comprendermos esta morfoloxía do relevo da zona temos que nos referir ao conxunto da Galiza. Así, segundo os estudos levados a cabo por Pérez Alberti (1991) "Os procesos tectónicos foron claves na configuración do relevo no noroeste peninsular (.....). En Galicia, alomenos a partir de mediados do terciario, puxéronse en marcha movementos tectónicos que desmembraron o antigo relevo caracterizado, como decíamos, pola súa suavidade. Un conxunto de bloques comenzaron a bascular. Uns erguéronse mentres que outros se afundiron. A rede fluvial, instalada previamente, foise introducindo moi lentamente nos que ascendían mentres que a penas o fixeron nos bloques que se afundían...". Así pódese explicar o encaixamento do río Eume preto da súa desembocadura, como a sucesión cara ao oeste das diferentes penachiras a distintos niveis en forma graduada.

Estes procesos tectónicos actuaron de diferente xeito sobre os materiais existentes, producindo diferentes fases de tectonización, e asociados a eles desenvóléronse distintos procesos metamórficos que afectaron, sobre todo, os xistos, producíndolles un alto grao de alteración. O sistema de fallas existente dislocou e reorganizou a morfoloxía anterior, así a oroxenia hercínica durante o Paleozoico produciu a formación de fracturas con dirección predominante NNE-SSO e N-S, que posibilitaron a intrusión de magma que constituirá os macizos graníticos (Lois González,

R., Pérez Alberti, A., 1992). Outras de dirección L-O e de idade máis tardía intercálanse entre as anteriores. Todas elas se verán revitalizadas pola oroxenia alpina.

Sobre esta nova morfoloxía actuou a erosión diferencial. O Terciario, cun clima de carácter semitropical co que supón de alto grao de alteración da rocha, os procesos periglaciares que se produciron durante o Cuaternario, xunto coa instalación da rede fluvial, van modelar as formas ata chegar aos nosos días. Así en rochas máis resistentes á erosión como as rochas graníticas, metabásicas e filitas negras dan lugar a relevos máis potentes. Superficies como as de Marraxón (Coto do Rei-358m.), Monte de Nenos (364m.), Punxeiro (389m.), Penas Louseiras (465m.), son claros exemplos. Sobre os xistos e os materiais do Silúrico a erosión actuou de forma máis acusada dando lugar a formas máis achairadas e planas.

O sector litoral conta cuns 77 quilómetros. Presenta formas acantiladas e praias. A forma de cantís coincide coas zonas de afloramentos graníticos, moito máis resistentes aos procesos erosivos. A costa de acumulación (praias) fórmase sobre os xistos da serie de Ordes, materiais máis desgregables. Tamén interviron os procesos tectónicos e a dinámica mariña (transgresións e regresións) que actuando sobre a litoloxía modelaron o seu contorno.

Unha forma peculiar de costa aparece nestas latitudes: as rías. A ría de Ferrol cunha entrada estreita que vai ancheando no sector central, para ir estreitándose cara á desembocadura do río Grande de Xubia. A ría de Ares, máis aberta pero de parecidas características. Non hai, entre os estudiosos, un criterio unánime sobre a orixe e formación das rías. Nonn clasificaría estas como "Rías-alveolo: son anchas cubetas de alteración terciaria inundadas, producidas baixo condiciones de clima subtropical húmedo del Mioceno. El estrechamiento en cuello de botella se explica por un afloramiento resistente transversal" (Max Derruau, 1991).

4. Solos

Unha das definicións de solo máis completa, científica e xeralmente aceptada é a de USDA Soil Yearbook (1957): «... lleva a definir el suelo como una masa natural de la superficie terrestre con una serie de propiedades debidas al efecto integrado del clima y de la materia viva (plantas y animales) actuando sobre un material geológico determinado, condicionado por el relieve y durante un período de tiempo»².

Os solos máis representativos que aparecen na zona son os inceptisols, sobre rochas ácidas, alternando nalgunhas zonas con entisols. Son solos ricos en materia orgánica, con boa drenaxe e unha textura franco-arxila-limosa que facilita o réxime hidromorfo. Nalgunhas zonas existen solos da orde dos spodosols asociados cos inceptisols. Sobre materiais máis alterables, coma os xistos,

2. Cita recollida da obra de Casildo Ferreras e Concepción Fidalgo (1991): *Biogeografía y Edafogeografía*. pp.117.

dan lugar a solos máis profundos, e soen estar favorecidos por unha topografía suave. Tradicionalmente nos solos máis profundos e chans foron aproveitados para o laboreo sistemático e pradería, deixando para repoboación de piñeiros e eucaliptos aqueles solos menos profundos e de topografía máis abrupta. Un dos problemas destes solos é o da acidez alcanzando valores de pH entre 4,4 e 5,8 (Ministerio de Agricultura, 1978).

5. Hidroloxía

A rede hidrográfica presente na zona podémola dividir en tres concas (Nárdiz, 1992), dúas de elas de certa entidade e outra menor. Os ríos por orde de importancia son: o Eume que fai fronteira natural polo sur, séguelle o río Grande de Xubia polo norte, e entre eles instálase o río Beelle. Complétase esta rede cunha serie de pequenos regatos, moitos deles de réxime hídrico irregular, que alimentan os ríos principais ou que verten directamente as súas augas ao mar. A dirección predominante de todos eles é leste-oeste. Presentan a particularidade de ir encaixados no seu tramo final, máis acusado no río Eume e menos no río Grande de Xubia. Outra característica é a regularidade do seu caudal cun máximo na estación invernal. Son ríos de réxime pluvial, os cumios onde nacen non son zonas de regularidade de neve, debido á súa moderada-baixa altitude.

O máis importante é o Eume, que fai de fronteira polo sur entre os concellos de Cabanas e de Pontedeume. Nace nas ladeiras do Xeixobranco (vertente sudoriental do Xistral) a uns 880 metros de altitude. Percorre unha distancia de 80 quilómetros salvando unha pendente media do 1,1%. No seu primeiro quilómetro a pendente chega a un 12% descendendo bruscamente dos 880 m. aos 760 m. (Río Barja, F.J., et al., 1992). Presenta un forte encaixamento ata a súa desembocadura na ría de Ares. Conserva nas súas vertentes unhas das máis importantes fragas, hoxe en día en franco retroceso, de especies arbóreas autóctonas de Galiza. Cara arriba no concello das Pontes está represado para o seu aproveitamento hidroeléctrico.

O río Grande de Xubia baña o concello de Narón polo sur, e polo norte o concello de Neda. Nace nos montes de Serra (concello de Somozas) a uns 460 m. de altitude. Percorre uns 31 quilómetros salvando unha pendente media do 1,48%, sendo esta do 5% nos seus primeiros 6 quilómetros. Discorre por vales amplos e a penas presenta encaixamento. Verte as súas augas na ría de Ferrol.

O Beelle, que rega os concellos de Cabanas, Neda e Fene, nace na Serra do Forgoselo (concello da Capela) a unha altitude de 500 metros. Percorre uns 25 quilómetros salvando unha pendente media do 2%. Presenta encaixamento preto da súa desembocadura na ría de Ferrol e salva unha ferverza de orixe tectónica que é aproveitada para uso hidroeléctrico.

6. O Clima

A zona de estudio está comprendida no dominio do clima "Templado frío-oceánico" (Capel Molina, 1981), caracterizado por temperaturas suaves e unhas precipitacións abundosas e uniformes ao longo do ano.

As precipitacións son prolíficas, roldan os 1.300mm anuais, cun aumento no intervalo outono-inverno e un mínimo nos meses de verán. Estas precipitacións, xeralmente, veñen asociadas a depresións ciclónicas adventicias do oeste, que son as de maior capacidade pluviométrica.

A temperatura media anual oscila entre os 13° C - 14° C. Xaneiro, cunha media de 9,8° C, é o mes máis frío e agosto o mes máis cálido cunha media de 18,9° C. A baixa oscilación térmica anual sobre os 10° C reflicte a clara influencia oceánica como moderador térmico ao longo do ano.

Os ventos que afectan son, en xeral, predominantemente de dirección norte. Na estación invernal dominan os ventos do oeste (noroeste-suroeste) e sur (suroeste-sursuroeste)³.

A orografía que presenta a costa vai influír no reparto das temperaturas e na distribución das precipitacións. Hai que ter en conta as características morfolóxicas do golfo Ártabro e moi especialmente a forma das súas rías, que fan de corredor natural facilitando a influencia do clima oceánico cara ao interior.

7. Características xeográficas das zonas de necrópoles tumulares

As necrópoles estudiadas localízanse nos cumios, que constitúen os sectores máis altos da zona, dos rochedos cristalinos. Estes cumios, sobre unha altitude media sobre os 300 m., presentan unha morfoloxía en penechaira con pendentes suaves. Sobre estas penechairs aparecen ás veces os afloramentos graníticos formando a paisaxe típica de bolos.

Os solos soen ser pouco profundos e presentan certa pedregosidade. Hoxe en día dedícanse a repoboación de eucaliptos e piñeiros.

O grupo Cha-Aucaral e Campañas-Pedroso sitúanse no sector máis occidental dentro do concello de Ferrol. Presentan ampla penechaira sobre os 200 m. A primeira ten forma circular cunha concavidade que bascula cara ao leste froito dun sistema de fallas e onde nace un pequeno regato. Están cubertas de matogueira e repoboación de eucaliptos.

3. Os datos de precipitacións, temperaturas e ventos, están recollidos do traballo realizado por Francisco Castillo Rodríguez "Condicionamientos climáticos de la costa noroccidental gallega" (1993).

As necrópoles de Nenos, Marraxón e Punxeiro-Golpes, están asentadas sobre a mesma unidade xeolóxica de rochas graníticas con dirección N-S, e unha penechira sobre os 300 m. A de Punxeiro-Golpes, máis ampla, de pendentes máis suaves e solos máis profundos con menor pedregosidade. En todas hai matogueira e repoboación de piñeiros e eucaliptos

METODOLOXÍA

Recorremos a diversos aspectos metodolóxicos para a elaboración deste estudo. En primeiro lugar o *traballo de campo* ou prospección⁴. Esta foi de tipo superficial intensiva e de carácter selectivo, examinando o terreo de forma extensiva en determinadas zonas (Villoch, 1995). A información recollida no traballo de campo non só se refire aos xacementos en si mesmos, senón que tamén se asimilan datos xeográficos, ecolóxicos, etnográficos, etc., referentes á paisaxe ou contorno no que se sitúan os depósitos, o que noutros estudos se denomina prospección ambiental (Criado, dir. op.cit.). Todo isto se reflectirá nun intento de reconstrución da paisaxe nas diferentes etapas culturais que se tratan neste traballo.

Nun segundo lugar, consideramos fundamental unha *análise cartográfica* para entender e posuír unha referencia da zona obxecto de estudo. Para facilitar o devandito estudo dividimos o territorio en rexións fisiográficas delimitadas por formas de relevo fundamentais: zonas de cumes, proídas... (Villoch, 1.999). Valóranse ademais diversos factores que nos axudarán a un mellor coñecemento do terreo: ríos, divisorias, bacías, aldeas tradicionais, etc. Con todos estes datos definiremos as concas hidrográficas máis salientables e diferenciaremos as unidades fisiográficas.

En terceiro lugar, utilizamos varios tipos de *cartografía básica*: A) Levantamentos Fotogramétricos, escala 1:10.000 da Consellería de Ordenación do Territorio e Obras Públicas da Xunta de Galicia, reducido a escala 1:20.000. B) Mapa Topográfico Nacional, de escala 1:25.000. C) Mapas 1:50.000 do Instituto Geográfico y Catastral e do Servicio Geográfico del Ejército. D) Mapas 1:50.000 do Instituto Geográfico Nacional. E) Mapa 1:200.000 do Instituto Geográfico Nacional.

Por último, manexamos diversos tipos de *documentación tanto medieval como moderna*⁵. Entre as fontes documentais utilizadas na nosa investigación salientáanse cinco: 1/ Tumbo de

4. Un inicial punto de partida para os concellos de Ferrol e Narón foi revisar a catalogación exposta en: A. Pena: *Narón*. Un concello con historia de seu. Narón 1991. Inda que na catalogación do fenómeno tumular no concello de Ferrol deixa amplas zonas sen examinar e non sitúa as mámoas dos concellos estudados nas coordenadas xeográficas ou nas U.T.M., non deixa de ser un traballo pioneiro. A localización de xacementos deberá basearse en criterios distintos aos exclusivamente toponímicos, pois un mesmo punto pode ter distintos nomes, en función da fonte consultada, e incluso existir contradicións na mesma fonte: mapas, informantes directos, etc. (Burillo et al., 1993).

5. A documentación medieval e moderna permítenos localizar xacementos arqueolóxicos que en moitos casos xa están desaparecidos. Ditos xacementos cumprían unha función delimitatoria de coutos, freguesías, concellos, etc; polo que están rexistrados nos apeos, tumbos e coleccións diplomáticas dos mosteiros medievais. Dentro da documentación moderna, a máis importante é a que se rexistra no Catastro do Marqués de la Ensenada (1752).

Caaveiro, que abrangue os séculos VIII-IX-X-XI-XII-XIII. 2/ Colección Diplomática do mosteiro de San Martiño de Xubia, que abrangue os séculos XI-XII-XIV-XV-XVI. 3/ Tumbo II do mosteiro de Sobrado dos Monxes, que recolle documentación dos séculos XI, XII e XIII. 4/ Colección Diplomática do mosteiro de San Salvador de Pedroso, con documentos dos séculos XII e XIII. 5/ Catastro do Marqués de la Ensenada, de mediados do século XVIII (1752).

Para rematar este apartado metodolóxico, debemos dicir que tamén recorremos ao factor etnográfico no referente á localización de vías de tránsito e camiños tradicionais.

ANÁLISE ESPACIAL DO FENÓMENO TUMULAR

Distribución Xeral (Mapas 1, 2 e 3)

Distribuímos a nosa zona de estudio a partir de elementos xeográficos ben definidos (rexións fisiográficas) que conforman unha comarca natural. Dentro desta existen dúas ba-cías representativas formadas pola do río Grande de Xubia e a do Eume, que servirá para trazar o ámbito sur da nosa análise. Deste xeito o estudio queda dividido en grupos de túmulos e/ou necrópoles claramente delimitadas que constitúen unha subdivisión en unidades fisiográficas menores⁶. Estes grupos son cinco, a saber: 1) Grupo Cha-Aucaral, 2) Grupo Cam-pañias-Pedroso, 3) Grupo do Monte de Nenos, 4) Grupo de Marraxón; 5) Grupo Punxeiro-Golpes.

Grupo Cha-Aucaral, (Mapa 6). Chamado así por ser estes montes os que limitan a necrópole principal, inda que fóra desta atópanse marxinalmente catro mámoas. Os túmulos 1, 2 e 3 están situados nunha portela na Cheira, que limita a necrópole polo seu lado leste. Unha estrada que vai de Brión a Cariño rodea por media ladeira os montes de Cha-Aucaral. Pouco antes de chegar a Cariño, na baixada a San Cristovo, atopamos a mámoa n° 4, no lugar de Teixugueiras.

A necrópole está formada por vinte túmulos⁷ e ten unha superficie aproximada de 2,4 km². As mámoas están situadas a unha altitude sobre o nivel do mar entre 220 m. (mámoa n° 6) e 254 m. (mámoa n° 16). En xeral son mámoas de reducido tamaño: unha media de 15,3 m. de eixo leste-oeste, que soe ser maior que o eixo norte-sur. Esta circunstancia é tamén salientada por outros autores noutras zonas de Galiza (Eguileta, 1993-94). A mámoa de maior diámetro é a n° 24, con 22,70 m. de eixo maior; a de menor diámetro é a n° 23, con 12 m. A altura media das mámoas da necrópole non alcanza o metro, sendo a máis alta a n° 6, con 1,30 m. e a máis baixa a n° 19 con

6. A diferenza entre “grupo de túmulos” e “necrópoles” é que estas manteñen unha intervisibilidade intratumular, mentres que o primeiro termo fai referencia a unha ou varias necrópoles. (Criado et al., 1990-91).

7. Non desbotamos que houbera máis mámoas, pois todo o terreo está alterado pola acción antrópica desde hai séculos. Esta alteración acelerouse sobre todo desde o primeiro tercio do século XVIII, en que se extrae pedra da zona para a construción dos arsenais, por parte da recién entronizada dinastía Borbón. De feito temos datos de tradición oral referidos a un túmulo tipo *cairn*.

0,35 m. Os volumes varían entre os 252 m³ da mámoa nº 6 e os 23 m³ do túmulo nº 25. As pendentes onde se localizan os túmulos son suaves: clase 3 (6%-13%).

A necrópole está situada ao norte da ría ferrolá, nun complexo orográfico delimitado polo monte da Cha ao norte, o monte Aucaral ao sur e no centro facendo de divisoria o monte do Coto. As mámoas dispóense arredor dunha gran braña, con terreos pesados e encharcados. Nesta zona están as fontes que forman numerosos regatos que van dar á ría de Ferrol.

A disposición dos túmulos é circular, limitando a zona de braña dos terreos de cultivo que se dispoñen a me-nor altitude, unha vez que se suaviza a pendente e se sitúan as aldeas tradicionais.

Grupo Campaíñas-Pedroso⁸ (Mapa 7). Está formado por 19 túmulos. Sitúase ao norte do grupo anterior, unha vez que se pasa o encaixado val de Doniños. Hai unha relación visual zonal entre ambos grupos de túmulos. Tanto o monte Campaíñas como o Pedroso sitúanse en paralelo, separados por un talweg polo que discorre o río Roxadoiro e forma unha portela. Seguen un sentido SW-NE, formando parte da cordilleira litoral que vai paralela á costa. A necrópole de Campaíñas está formada por nove túmulos e ocupa unha superficie aproximada de 0,3 Km². A necrópole de Pedroso está formada tamén por nove túmulos, nunha superficie de 0,15 Km². Aproximadamente a 500 m. ao sur seguindo a dorsal de estribación aparece unha solitaria mámoa (nº 1), que domina unha portela onde existe un cruce de camiños que enlazan o val de Serantes co de Doniños e A Mariña. A altitude na que se sitúa este grupo oscila entre os 201 m. (mámoa 14) e 273 m. sobre o mar (mámoa 10). O tamaño das mámoas, en xeral, non é grande. O diámetro E-W medio está arredor dos 16,7 m.; sendo a máis extensa, a máis alta e a máis voluminosa a nº 11, con 30,20 m. de eixo E-W, 1,30 m. de altura e 463 m³ de volume. As pendentes onde se sitúan os túmulos son predominantemente suaves (clase 3). As zonas onde se sitúan as necrópoles están moi alteradas debido a construcións militares e repoboacións de eucaliptos. As mámoas de Campaíñas dispóense en ladeira, en liña cara a un rechán onde se forma unha portela e onde se agrupan a maior parte delas (mámoas 2, 3, 5, 6, 7). Os túmulos de Pedroso sitúanse en ladeira e van ascendendo pola dorsal dominando o talweg que discorre entre este monte e o de Campaíñas.

Grupo do monte de Nenos (Mapas 8-9). Entre Campaíñas-Pedroso e seguindo cara ao leste, está o val de Trasancos, que separa a cordilleira litoral das terras altas que enmarcan o golfo Ártabro, comenzando polo monte de Nenos. No val de Trasancos consérvanse varias mámoas dispersas das que falaremos máis adiante. No monte de Nenos existe unha necrópole formada por trece túmulos, nunha superficie aproximada de 0,45 Km². As altitudes sobre o nivel do mar oscilan entre os 295 m., onde están as mámoas 5, 6, 7 e 8 e os 332 m., onde se atopa o túmulo nº 2. As mámoas sitúanse nunha penechaira. Teñen unha media de 16 m. de diámetro, e unha altura arredor dun metro. A mámoa meirande da necrópole é a nº 2, de 34 m. de eixo E-W e 2,50 m. de altura, e

8. Campaíñas = sepulturas, no Nomenclator de 1860.

un volume de 1.069 m³, que salienta sobre o resto dos túmulos. O de menor volume é o n° 4, con 31 m³. As pendentes onde están situados os túmulos son de clase 2 (2%-6%). A necrópole está disposta ao longo da corda e vinculada a vías de tránsito que enlazan as terras altas co val.

Grupo de Marraxón (Mapa 11). Está formado por 19 túmulos. Os montes de Marraxón sitúanse ao SE do monte de Nenos, unha vez pasado o río Grande de Xubia. Separan o litoral ártabro das terras altas do interior ao leste (Louseiras, Forgoselo). Entre estes e Marraxón vai encaixada a bacía do Belelle.

As mámoas sitúanse na corda do monte, en estreitas proídas que teñen unha dirección NW-SE, nunha superficie de 1,61 Km². A altitude máxima está en Coto do Rei, con 358 m.s.m e onde se localiza a mámoa n° 14. O túmulo que se atopa a menor altitude é o n° 12, a 324 m.s.m. As medonñas son de menor monumentalidade que as dos grupos vistos anteriormente. A media do seu eixo maior non chega aos 12 m. As alturas medias están arredor dos 0,60 m., sendo a maior a n° 14, con 1,15 m., sendo esta tamén a de maior volume: 198 m³. A maioría das medorras (12) están en pendentes de clase 2.

En xeral as mámoas están moi alteradas debido ás repoboacións de piñeiros e eucaliptos, extracción de pedra, vertedoiro municipal...

Grupo Punxeiro-Golpes (Mapa 12). Forma a continuación cara ao sur dos montes de Marraxón. Esta continuidade está interrompida pola depresión de San Marcos, que fai de vía de tránsito natural entre as terras altas do interior e o litoral. O grupo Punxeiro-Golpes está formado por dúas necrópoles vinculadas a unha pequena zona deprimida situada entre estes dous montes. Por ela discorre unha vía de tránsito que vai paralela ao antigo Camiño Real en dirección ás Pontes. A necrópole consta de 18 mámoas distribuídas nun espazo de 0,8 Km².⁹

Localización dos túmulos

Analizaremos neste apartado as distintas variables que inciden na localización tumular e que parecen ser unhas constantes dentro da análise espacial do fenómeno tumular en Galiza, como son: o tránsito, a visibilidade, os elementos naturais e a tradición (Criado, 1993 a, b; Villoch, 1993, 1995). Ao igual que fixemos no apartado anterior, analizaremos a localización dos túmulos a partir dos grupos de mámoas nos que dividimos a nosa zona de estudio, baseándonos en rexións fisiográficas.

9. Non tivemos en conta aquí as seis mámoas que, inda que pertencen ao concello de Cabanas, están na serra e forman unha prolongación do conxunto tumular da Capela, polo que non entran dentro da nosa zona de estudio. Revisamos a excelente catalogación realizada por Toscano et al. (1998). Esta catalogación foi realizada en 1985, e xa daquela se indicaba que 11 das mámoas catalogadas estaban arrasadas e outras tres en regular estado de conservación. Actualmente confirmamos esa indicación e, desgraciadamente, temos que dar de baixa tres mámoas máis. A catalogación tumular de Cabanas pódese ver tamén en C. Toscano Novella e J. Luaces Anca: "Cabanas. Historia y Patrimonio Cultural". 1999. Concello de Cabanas.

Grupo Cha-Aucaral (Mapa 6, Gráfico 1)

O grupo Cha-Aucaral distribúese arredor dunha gran braña, limitando esta e conformando un espacio cóncavo, similar ao estudiado noutras zonas de Galiza (Criado, 1991 e 1993). Os túmulos delimitan o espacio que separa o monte (agricultura extensiva/pastoreo) do espacio ocupado polas aldeas tradicionais (agricultura intensiva). En ningún caso os túmulos baixan da curva de nivel dos 200 m.s.m. O tránsito entre as zonas baixas, onde están os lugares de hábitat (Doniños ao oeste e Brión e outros lugares ao leste, que miran cara á ría de Ferrol) artículase por medio de tres vías naturais. A primeira delas aproveita o límite sur da braña, por unha aba suave que vai ascendendo ata chegar á mámoa nº 6, que marca o punto de inflexión. A partir de aquí a vía de tránsito vai descendendo paseniño e desviándose cara ao norte para facer máis doada a baixada cara ao val de Doniños.

Unha segunda vía aproveita a aba formada pola divisoria que marca o monte do Coto, que divide a braña en dúas partes practicamente iguais e ten a súa entrada sinalada pola mámoa nº 24, unha das meirandes da necrópole. Unha terceira vía transcorre polo norte, onde está a maior concentración de mámoas.

Trátase de rutas transversais que comunican os núcleos habitados situados nas abas leste e oeste do monte. Estas vías teñen que ser obrigadamente por pendentes suaves, algo lóxico, posto que o desprazamento por zonas máis baixas e de menor pendente sería de gran dificultade e moitas veces imposible debido ao encharcamento de grandes zonas desta área a maior parte do ano. Os accesos á braña están balizados polas mámoas de maior monumentalidade (nº 24 e nº 6). Pensamos que a distribución e localización tumular nesta zona responde a un control visual da braña, que viría dado por un dominio dunha importante zona de pastos para o gando e/ou bebedeiro, e que na actualidade se segue a efectuar (Infante et al. 1990; Cerqueiro, 1991).

O control das brañas efectúase pola divisoria central formada polo monte do Coto. Desde aquí domínase as dúas concas e artículase a situación dos túmulos. En efecto, se efectuamos o tránsito polo sur, en sentido E-W, atopámonos cunha aba de suave pendente que é do monte Aucaral e onde se localiza a mámoa 5. Paralelamente ao camiño vai un regato. O tránsito artículase arredor desta ladeira, desde a que se visibiliza o afloramento que forma a cota 254,5 m.s.m. e onde se sitúa o túmulo nº 10. Seguindo esta ruta atopamos o túmulo 6 que marca o límite da braña e inicia a pendente cara ao val. Este túmulo está orientado cara ao interior da conca. A visibilidade desde aquí cara ao norte está interrompida por un afloramento (cota 229) que impide ver a mámoa nº 7, que está detrás, nun pequeno rechán. Esta mámoa só é visible cando se está a carón dela, pero compensa esta visibilidade puntual co afloramento á que está vinculada. Un camiño tradicional rodea esta mámoa polo leste. Se continuamos o ascenso cara ao norte atopamos a mámoa nº 8, de pequenas dimensións, pero que posúe unha ampla visibilidade de toda a conca. Agora accedemos a unha pequena chaira pola que atravesamos o camiño cara ao norte, entre dous grandes afloramentos graníticos (cotas 259 m. e 254,5 m., respectivamente). A carón deste último afloramento sitúase a mámoa nº 10, que non é de grandes dimensións. Este afloramento marca a divisoria entre

as dúas concas e é visible tanto desde o monte Aucaral ao sur, como desde o monte da Cha ao norte, e arredor del artículase toda a visibilidade da necrópole. Limitando a conca polo norte está o monte da Cha e no seu somonte atopamos un conxunto de túmulos (nº 11, 12, 13, 14 e 15), vinculados a unha vía de tránsito que accede desde as terras baixas do este ata o val de Doniños ao oeste. No cumio do monte localízanse sete mámoas (nº 16, 17, 18, 19, 20, 21 e 22) cunha orientación cara á conca. Desde elas visibilízase o afloramento onde se atopa a mámoa nº 10 que marca a divisoria entre as dúas áreas deprimidas.

En resumo, a necrópole de Cha-Aucaral estrutúrase arredor de dúas concas e mantén unha panorámica circular. Os túmulos oriéntanse ás zonas de brañas e cando non teñen visibilidade directa con estas nunca perden de vista o gran afloramento da mámoa nº 10. Esta circunstancia xa foi observada noutros lugares salientando que o afloramento potencia a monumentalidade do túmulo e fai destacar este sobre o contorno inmediato (Vaquero, 1991; Criado, 1991 e 1993; Villoch, 1995 e 1999¹⁰). Deste xeito artículase a necrópole, combinando elementos fisiográficos (naturais) e túmulos (artificiais) para conformar un territorio que responde a patróns circulares de organización do espazo (Criado e Villoch, 1998).

As mámoas sitúanse arredor das concas en zonas ben drenadas que contrastan co encharcamento permanente daquelas (Villoch, 1998). Cando facemos o estudio de intervisibilidades temos en conta os resultados de análises paleoambientais efectuadas noutras zonas, que afirman que desde a prehistoria recente as especies vexetais non variaron significativamente nos lugares onde maioritariamente se construían os túmulos debido ás extremas condicións climáticas destas zonas (VV.AA., 1986; Ramil e Fernández, 1996). Esta intervisibilidade na nosa zona de estudio non quere dicir que todas as mámoas se visualicen directamente senón que o contacto visual pode ser entre subgrupos da necrópole, non existindo ningún elemento illado. Esta vinculación de monumentos a vías de tránsito, brañas, etc. fixo que nun determinado momento se situaran máis túmulos en lugares onde xa existían anteriormente, dando lugar deste xeito a unha tradición e consecuentemente á formación das necrópoles.

Grupo Campañas-Pedroso (Mapa 7, Gráfico 2)

Este grupo distribúese nos dous montes que lle dan nome e que discorren paralelos no sentido SW-NE formando parte da cordilleira litoral. Entre Campañas e Pedroso existe un talweg que da acceso ao val de Esmelle. Os túmulos de Campañas sitúanse en cotas medias, entre 240 m. e 280 m.s.m. e os de Pedroso están entre os 200 m. e 250 m.s.m. Teñen visibilidade zonal entre eles e tamén coa parte norte do monte da Cha. As principais vías de tránsito unen o val de Serantes co litoral da Mariña, a través da portela de Balón. Unha primeira vía natural aproveita a dorsal de estribación onde se atopa a mámoa nº 1. Esta vía de tránsito divídese nun pequeno rechán que da acce-

10. Agradecemos as facilidades dadas por V. Villoch para a utilización da súa Tese de Doutoramento titulada: "La configuración social del espacio entre las sociedades constructoras de túmulos en Galicia: Estudios de emplazamiento tumular". Foi lida na Universidade de Santiago de Compostela en febreiro de 2000.

so a unha portela que abre o desprazamento cara ao val de Esmelle. Outra ruta segue ascendendo pola dorsal ata chegar a unha cruz onde se agrupan os túmulos 11, 12, 13, 14, 15, 16 e 17, que non só controlan este acceso, senón que marcan tamén a ruta a seguir pola ladeira cara ás zonas altas do monte: mámoas 18 e 19.

Un camiño antigo cruzaba transversalmente o Pedroso por unha pequena portela e enlazaba as terras do val de Serantes co de Esmelle¹¹.

As dúas necrópoles teñen unha clara vinculación co tránsito, controlando lugares onde a configuración fisiográfica facilita o paso entre zonas altas e baixas. No Campaíñas a intervisibilidade entre túmulos é directa. Todos os túmulos están orientados cara á cruz, conformando un espazo cóncavo que ten como límite polo oeste a mámoa nº 4, que sinala o acceso ao litoral pero que nunca perde de vista o resto da necrópole. No outro límite sitúase a mámoa nº 8, a meirande da necrópole, que se recorta contra o ceo na aba da divisoria. Este túmulo marca o eixo visual entre os túmulos da cruz (nº 2, 3, 5, 6 e 7) e o da divisoria que da acceso ao litoral (nº 4) cos túmulos nº 9 e 10 que sinalan o tránsito cara ás zonas altas e que van paralelos a un camiño antigo. A visibilidade dos túmulos 3, 4 e 8 é ampla, existindo contacto visual co monte da Cha, situado dous quilómetros ao sur, val de Doniños polo medio.

Os túmulos de Pedroso teñen todos unha visibilidade directa entre eles. O máis monumental é o nº 11, desde o que se visibilizan os túmulos nº 16, 17, 12 e 15, ademais dun afloramento a rentes do chan, a carón da mámoa nº 13, que limita unha pequena divisoria e que fai de conexión visual entre os túmulos anteriores e o nº 14, que está situado na parte baixa da ladeira. Os túmulos 18 e 19 son límite de divisoria entre a necrópole ao sur e a proída ao norte, onde xa non atopamos máis túmulos, posiblemente debido ás causas comentadas na nota 8.

Grupo do Monte de Nenos¹² (Mapas 8, 9 e 10, Gráfico 3)

Entre o grupo de túmulos de Campaíñas-Pedroso e o do monte de Nenos sitúase o val de Trasancos, que en sentido S.SW-N.NE divide a cordilleira litoral das terras altas que van cara ao interior de Galiza e que enlazan coas estribacións das serras da Capelada e do Forgozelo.

11. En documentos medievais cítanse camiños antigos nesta zona vinculados a túmulos. Estes servían como referencia e orientación ao camiñante: "... *per antas de super pontem usque ad vestram grangiam de Brion...*" (Loscertales, 1978). Estes camiños partían da granxa de Reparada, pertencente ao mosteiro de Sobrado, e pasaban por Doniños e Balón. O camiño principal ía por Buil, e Serantes, de onde saía unha desviación polo val cara ao norte. (Ferreira, 1988). Datos etnográficos confirmáronnos este feito, pois antes da construción do recinto militar de Pedroso alá polos anos 50, esta zona era o paso natural para acceder desde o val de Serantes á Mariña. Posiblemente a construción dos edificios militares coa conseguinte remoción de terras ao longo de toda a proída se levara consigo as mámoas que controlaban o tránsito transversal entre vales.

12. Este apartado é o resumo dun capítulo da tese de licenciatura, realizada por un dos autores deste artigo (J.C.R.) Titulada: "O fenómeno tumular en Narón desde unha perspectiva espacial", lida na Facultade de Xeografía e Historia da Universidade de Santiago de Compostela en 1998.

Ao longo deste val existen varios túmulos de pequeno tamaño (Mapa 8). Están moi arrasados debido á acción antrópica. Algúns están no límite de concellos (14, 15, 18 e 19). Outro está afectado pola construción do muro dun predio (nº 16)¹³. A mámoa nº 17 está preto dun regato, o Vespasante, nunha zona na que éste fai un pequeno meandro e cambia de dirección. Podería falar-se da súa vinculación ao río, pois ten unha visibilidade puntual (Vaquero, 1990).

Todos estes túmulos están preto de ríos e de vías naturais de tránsito¹⁴. O sustrato xeolóxico é granítico, con solos profundos e gran sedimentación¹⁵.

Na penechira onde se sitúan os túmulos do grupo de Nenos, as mámoas están situadas ao longo da corda¹⁶. Esta vía natural de tránsito está preto dun Camiño Real que accedía polas terras do interior cara aos portos do norte. Un antigo camiño de peregrinación a San Andrés de Teixido forma unha cruz co cordal.

A intervisibilidade entre túmulos é moi complexa xa que se pode falar de dous sectores: un primeiro sector formado polas mámoas 1, 2, 3 e 9 e un segundo sector integrado polos túmulos 9, 10, 11, 12 e 13, que manteñen entre eles unha visibilidade lineal. O elemento integrador que unifica os dous sectores é a mámoa nº 9, que posúe unha visibilidade zonal e fai de eixo vertebrador, o que nos pode falar quizais de dúas necrópoles. A mámoa nº 2 é a máis monumental. Posúe unha visibilidade circular e desde ela visualízanse de forma directa os túmulos 1, 3 e 9. O túmulo 10 fica oculto por detrás do nº 9. Tódolos túmulos teñen visibilidade lineal entre eles e directa coa mámoa nº 2.

Singular importancia dentro da distribución zonal do grupo ten a mámoa nº 3, tamén de considerables dimensións. Está situada no límite da divisoria e enlaza visualmente coa nº 4, unificando así as dúas necrópoles.

13. Segundo Pena (op. cit) este túmulo servía como límite de señorío xurisdiccional e esa é unha das causas de que se conservara. A documentación medieval alude a "arcas" como elementos definitorios de límites nos vales e a "medoñas" tanto en vales como en penechiras (Montero, 1935; Loscertales (op. cit.); Cal, 1984). Para o val de Trasancos temos referencias a "arcas" en numerosos documentos (Cameiro, 1995). A "arca" máis citada é a chamada de Vespasante. Aparece mencionada por primeira vez no Tumbo de Caaveiro, nun documento no que se alude a unha delimitación dun terreo. O devandito documento está datado o 17 de xuño, entre os anos 1102 e 1109: "(...) ad terminum de Listidu usque ad archam de Voado Spassandi; deinde per aquam de rivulo Covelo; deinde per portu de Ferrion; deinde per aquam de Corrago (...)" (cit. Fdez. de Viana et al. 1996). Posteriormente citárase esta "arca" nun documento do Tumbo II de Sobrado, datado en decembro de 1173 e por último no Catastro de Ensenada (1752).

14. O camiño citado nas fontes medievais que viña de Reparada, Doniños e Balón chegaba a San Pedro de Leixa e cruzaba a ponte de río Seco, preto das mámoas, para se unir ao camiño a Cedeira. Inda hoxe se conservan topónimos viarios nesta zona: A Carreira, Pousada...

15. Só unha actuación arqueolóxica podería fornecer datos para elaborar unha cronoloxía destes túmulos, de pequeno tamaño e situados en val, para saber se existen evidencias do Calcolítico Final ou do mesmo Bronce Inicial (de la Iglesia, 1907; Fábregas, 1995; Fábregas e Vilaseco, 1998).

16. Existían algunhas mámoas máis, hoxe desaparecidas por mor dos labores de aplanamento do terreo para facer praderías.

O Catastro de Ensenada (1752) refire que na penechaira existían terreos de sementeira de cereal. O método de cultivo predominante baseábase no sistema de rozas e/ou estivadas¹⁷. A maior parte das terras da zona eran de terceira calidade: case o 50% da superficie.

Os túmulos delimitan o espazo adicado ao monte e os lugares onde se asentan as aldeas tradicionais, situadas a media ladeira e cunha adicación á agricultura intensiva.

Grupo de Marraxón (Mapa 11, Gráfico 4)

Estrutúrase arredor dun cordal montañoso que discorre en sentido N.NW-S.SE, paralelo á profunda conca do río Belelle. A altura máxima está en Coto do Rei, con 358 m.s.m. e onde se sitúa a mámoa nº 14. A partir de aí e continuando o cordal sitúase unha proída cunha altitude máxima de 336 m.s.m. e onde se sitúa a mámoa nº 1. Nesta proída localízanse 13 túmulos ao longo da divisoria. O túmulo nº 1 é o que vertebra a necrópole da penechaira inferior. Efectivamente, desde o túmulo nº 1 visibilízanse o resto de túmulos que conforman a necrópole. Nun afloramento na base da masa tumular localízanse dúas coviñas (Foto 2)¹⁸.

A mámoa nº 1 é a referencia visual dos dous grupos (nº 2 a 6 e nº 7 a 12). Ao norte está o Coto do Rei cunha mámoa no seu cumo que ten unha visibilidade circular e así mesmo é visible desde varios quilómetros. Entre a penechaira e a subida ao Coto do Rei pola estribación sur o tránsito bifúrcase na cruz, baixando cara aos vales. O Coto do Rei marca a divisoria entre o núcleo de túmulos da penechaira superior e a inferior. O desprazamento pola corda segue cara ao norte, onde atopamos tres túmulos máis (nº 15, 16 e 17) moi alterados polos labores de repoboación. Seguindo esta vía atopámonos cunha pequena valgada pola que discorre un camiño antigo en sentido transversal E-W e que une a bacía do Belelle co litoral. Este camiño sinala o límites entre os concellos de Fene e Neda. Pasada esta valgada o terreo ascende cara a outra cota onde se sitúa outro túmulo que marca un vértice xeodésico e que é límite de divisoria. Ten visibilidade co gran túmulo de Coto do Rei e á súa vez indica o desprazamento cara ao val pola dorsal de estribación, visualizando outra mámoa (nº 19), que está tamén a carón do camiño. Outras vías de tránsito están documentadas desde época medieval (Ferreira op. cit.) e seguían a orientación dos montes de Marraxón pero pasando por altitudes medias, onde existe poboamento e onde aínda se conservan topónimos viarios como A Brea, A Rúa, A Revolta, Cruceiro...

17. Inda na actualidade localizamos xente desa zona que lembraba cómo os seus maiores cultivaban da maneira que refire o Catastro.

18. Non podemos afirmar que sexan da mesma época da construción do túmulo. Este tipo de gravados son frecuentes non só na prehistoria, senón tamén no medievo e na idade moderna, utilizándose como demarcadores de predios, coutos, etc. Tampouco a situación destas coviñas responde á localización de gravados rupestres estudados por Villoch (1995). Temos localizado coviñas illadas nas abas de Brión (Ferrol), fóra de todo contexto tumular. Así mesmo, preto da nosa zona de estudo, existen coviñas en afloramentos na base de túmulos da Capela, en soporte de xisto. Esta última prospección, na que tivemos oportunidade de participar, foi levada a cabo por Emilio Ramil e Víctor Tomás para a catalogación arqueolóxica do concello da Capela. Por último e como veremos máis adiante temos localizadas coviñas no termo municipal de Cabanas, no monte dos Golpes.

Grupo Punxeiro-Golpes (Mapa 12)

Este grupo de mámoas toma o nome dos dous montes nos que están situadas e que son unha continuación dos montes de Marraxón, interrompida esta continuidade pola depresión de San Marcos. O tránsito artículase pola dorsal de estribación que vai desde o litoral ata as terras altas do interior. Arredor desta ruta sitúanse os túmulos, agrupándose nunha pe-quena penechira¹⁹. Existen datos para afirmar que xa existía un camiño por esta zona no s. XII, que subía desde Pontedeume a Caa-veiro, pasando por Irís e Fonfría (de Castro, 1996)²⁰. Este camiño é citado tamén por Ferreira (op. cit.) referíndose sen dúbida ao Camiño Real que ía en dirección ás Pontes, Viveiro e Ortigueira e que tiña un trazado parecido ao medieval. Este camiño saía de Cabanas, pasando por Irís e Lavandeira e chegaba ás Neves de onde saía outro por Pousadoiro ata o mosteiro de Caaveiro. Está clara, xa que logo, a vinculación das necrópoles ás vías de acceso: litoral /terras baixas e interior/terras altas. Os túmulos con maior visibilidade son os nº 4 e 5. teñen unha visibilidade circular, están no cume do monte e contactan coas de Punxeiro e cos túmulos 1 e 2, que están na aba do monte a 450 m. ao sur. O túmulo nº 1 (foto 6) é de gran monumentalidade e está orientado cara ao norte, é dicir cara a onde están o resto das mámoas, pechando así o límite visual da necrópole.

A mámoa que marca a referencia da necrópole de Punxeiro é a nº 8, a máis monumental. Inda que está actualmente moi aplanada, ten unha masa de 327 m³. e arredor dela artículanse todas as demais, pois ten visibilidade directa con todas e desde todas se visualiza. A fronteira da necrópole péchana as mámoas 10 e 11, que se orientan cara ás demais: detrás delas a aba do monte faise cunha pendente máis acusada. Todo o grupo sitúase nunha zona de braña, pero preto dos poboados de ladeira.

Os Petroglifos (Gráfico 5. Fotos 3-4-5). A 200 m. ao norte dos túmulos 4 e 5 de Cabanas atópanse dous afloramentos graníticos de grao medio, dunha mica (moscovita) e cunha alta porcentaxe de seixo. Trátase de dúas rochas moi superficiais orientadas cara ao norte e que teñen gravadas unhas insculturas consistentes en coviñas e cruciformes. A rocha meirande conserva un afondamento coa curiosa forma dun podomorfo cos cinco dedos detallados.

O primeiro afloramento ten unha lonxitude N-S de 5,70 m. e E-W de 5,30 m. e unha altura sobre o terreo circundante que non sobrepasa os corenta centímetros. Ten unha cruz latina incisa: o brazo maior mide 17 cms. e está orientado de leste a oeste; o brazo menor mide 15 cms. Polo resto da superficie repártense seis coviñas.

A 4 m. ao norte existe outro afloramento máis pequeno e superficial que mide 2,60 m. (N-S) e 2,70 m. (E-W). Esta rocha contén máis insculturas cá anterior: dúas coviñas e varios crucifor-

19. Son citados por Maciñeira (1947). Esta alusión é recollida por Toscano et al. (1998)

20. Cabanas é un dos nomes que se lle dá á cámara dolménica (Filgueira e G. Alén, 1977). Maciñeira (1943) tamén alude a este termo para nomear as antas existentes na Serra, entre Cabanas e A Capela. Mesmo en Ferrol, en San Antonio da Cabana, falábase dun gran túmulo xa desaparecido situado nun pequeno outeiro.

mes. Unha das cruces está superposta a outra inscrita nun rectángulo de esquinas redondeadas e aproveita o lado menor deste para facer o brazo pequeno da cruz.

Os cruciformes son insculturas abundantes en todo o noroeste peninsular e poden ser de moi diversos tipos: cruz de aspa, de ramais, con foxos, etc. Son frecuentes como sinais de termo, xa que a cruz é o signo máis repetido nas sinaturas dos documentos medievais. A referencia máis antiga é do s. IX e aparece nun texto pertencente á diocese de Dumio (Ferro, 1.952). As cruces marcábanse nas rochas que delimitaban predios, terreos, coutos, freguesías, etc. Ás visitas de termo acudían as testemuñas para confirmar os límites e engadíanse outras cruces. Estas visitas de confirmación de límites de territorios facíanse en caso de venda dalgún deses terreos ou en caso de cambio de demarcación de couto, por ampliación ou doazón. Inda que tamén ás veces facíanse cada tres anos e incluso anualmente.

Estes afloramentos nos que se marcaban os signos soían estar en recháns ou abas suaves²¹. Os signos realizábanse por percusión con instrumentos de punta fina: "hechos al pico" ou "con pico de hierro" (Ferro, op. cit.). Esta circunstancia fai que o perfil do suco destas insculturas sexa en "V", que os distingue do perfil das insculturas prehistóricas, máis esvaído e realizadas con outro tipo de instrumentos e técnicas. Estes gravados teñen unha cronoloxía moi ampla, pois danse ao longo de toda a idade media e mesmo existen algunhas cruces realizadas no s. XIX (G^a. Alén e de la Peña, 1981). En canto ás coviñas, son gravados máis antigos e engádense ás rochas nos diversos apeos e demarcacións sucesivas. Hai que ter en conta tamén que moitas coviñas poden ser prehistóricas e que xa daquela servirían como sinaladores de espazos especialmente significativos. Ás veces os cadrados con cruces inscritas sinxelas ou con múltiples combinacións refírense a soportes de xogos, que están documentados desde época romana ata o medievo (Costas e Hidalgo, 1998); pero pensamos que non ten ese significado no caso que nos ocupa. Outros gravados (algún similar ao descrito aquí) foron localizados en zonas próximas e publicados por Sobrino e Correa (1999).

A IDADE DO BRONCE

Posiblemente algúns túmulos da nosa zona de estudio puideran corresponder a esta época como xa dixemos. Pero sen dúbida as manifestacións máis evidentes desta etapa son as que se manifestan como insculturas ao aire libre. Non contamos con moitos exemplos de petroglifos no golfo Ártabro, ao contrario do que ocorre noutras zonas costeiras (Rías Baixas). Isto é debido á súa situación de área marxinal ou de límite con respecto á distribución do Grupo Galaico de Arte Rupestre (Bradley e Fábregas, 1999). Os gravados limítanse ás coviñas e combinacións circulares simples e sitúanse en localizacións con amplas panorámicas situados en altitudes medias. Este é o

21. Esta circunstancia dáse tamén no noso caso. Ademais o seu significado demarcatorio é claro, pois inda hoxe pasa a carón dos afloramentos un extenso valo en dirección N-S. Os afloramentos están danados por mor dos labores de reboación. Poida que os gravados teñan continuidade por debaixo da capa vexetal que cobre a rocha.

caso do petroglifo de Chamorro, en Ferrol²². Consta de varias covañas e de dúas combinacións circulares de 37 cms. e 32 cms. de diámetro respectivamente, con covaña central. Nunha das combinacións sae un pedúnculo de 12 cms. Todo o conxunto está moi esvaído. (Foto 1). O afloramento granítico está situado no inicio da pendente dun rechán onde se erixe a ermida da Virxe de Chamorro. A repisa onde está o petroglifo ten unha orientación NW-SE e mide 3,37 m. e ten de altura máxima 2,10 m. A altitude sobre o nivel do mar é de 110 m. Unha localización semellante con similares motivos témola no monte Pedroso, preto de Compostela²³. (Foto 7)

A IDADE DO FERRO

A partir do s. VIII a.C prodúcese en todo o NW peninsular un cambio no sistema económico de explotación do medio e un modo distinto de asentamento que en épocas anteriores. Por primeira vez podemos falar na historia de Galiza de asentamentos permanentes: son os castros. A densidade máis alta de castros sitúase en zonas de vales e ladeiras de suaves pendentes (Agrafoxo, 1992; Carballo, 1990, 1996.). Entre as causas desta predilección podemos falar da evolución tecnolóxica destas sociedades, cun sistema agrario complexo que contaría con arado, drenaxe (sucos) e que facilitaría unha economía de base agrícola diversificada entre un cereal de inverno e outro de verán. (Criado, 1989, 1991; Agrafoxo, 1992; Carballo, 1990, 1996).

A maioría dos castros da nosa zona de estudio atópanse nesas coordenadas. Naturalmente existen excepcións como por exemplo o castro de Ancos (Neda), Magalofes (Fene), Piñeiros e monte Castro (Cabanas) que están vinculados aos pasos naturais entre as terras altas do interior e as baixas do litoral. A maioría dos castros desta zona están arredor dos 50m.-100m. de altitude sobre o nivel do mar. Os castros que teñen defensas máis complexas son os máis grandes (Romero e Pose, 1985). Está clara a vinculación dos castros ás áreas de cultivo, cunha orientación xeral cara ás partes interiores das concas e un rexeitamento das zonas potencialmente de baixa produtividade agrícola (Parcero, 1995)²⁴.

22. Unha primeira nota sobre este petroglifo atópámola no xornal La Voz de Galicia, con data 7-VII-1989 e asinada por A. Pena e F. Dopico.

23. En ambos os dous casos os petroglifos se achan en lugares de dominio de amplas panorámicas para controlar zonas de paso. Así mesmo se sitúan nunha zona de transición entre as áreas de ocupación dos túmulos e as terras baixas. Esta circunstancia podería responder ás características dunha poboación que explota o medio de xeito máis intenso que en etapas precedentes, algo que se produciría a partir do III milenio a. C. (Fábregas, 1998).

24. O noso agradecemento a César Parcero por facilitarnos a súa Memoria de Licenciatura, presentada en 1.993 na Universidade de Santiago de Compostela, titulada: "Estudio del emplazamiento y distribución de castros en la provincia de A Coruña: el caso de la zona de Ferrol". Sendo este traballo a única análise feita ata o de agora do mundo castrexo da zona desde o punto de vista da arqueoloxía da paisaxe.

A ROMANIZACIÓN

Cara ao cambio de era o mundo castrexo mestúrase co romano formando unha nova cultura: a galaico-romana. Nesta zona existen restos de asentamentos romanos de difícil interpretación, na maioría dos casos, a falta de escavacións arqueolóxicas que confirmen ou definan un determinado xacemento. En moitas ocasións coñécense os asentamentos a raíz de achados casuais e fortuítos. Tamén desde antigo temos noticias doutros achados descontextualizados²⁵. Outras veces sábese deles unicamente por fragmentadas noticias da tradición oral (Carneiro, 1999).

Unicamente foi escavada de xeito científico en dúas campañas e utilizando métodos pioneiros na arqueoloxía galega (prospección xeofísica) a villa de Noville (Franza, Mugarbos). (Pérez Losada, 1997)²⁶.

CONSIDERACIÓNS FINAIS

A nosa zona de estudio está formada por sete concellos (Mapa 2). Existen restos arqueolóxicos que van desde a prehistoria recente ata o medievo, o que indica unha gran riqueza e densidade de xacementos. Malia que a gran maioría estean sen estudar axeitadamente.

Podemos dicir que a característica máis salientable do estudio e análise da paisaxe ao longo da prehistoria e idade antiga nesta área (ao igual que noutras zonas estudadas en Galiza) é que o home sempre se vai ver atraído polos vales. Esta conquista das zonas baixas será posible na medida en que as técnicas agrícolas melloren ao longo do tempo. En efecto, a gran maioría das mámoas (94%) están situadas nas penechairs. Será con hábitats como os castros e xa na cultura galaico-romana cando os asentamentos se instalen definitivamente nos vales: villae, vici, loci, casais, etc. Isto significará a conquista definitiva do espacio e o dominio do medio natural por parte do home.

Na realización deste traballo temos moito que agradecer ás seguintes institucións e persoas:
Cuartel xeral da Zona Marítima del Cantábrico. Estado Mayor. (Organización).
Dra. Victoria Villoch (Grupo de Investigación en Arqueoloxía da Paisaxe).
Ao Catedrático de Prehistoria Ramón Fábregas (U.S.C.).
Sen as súas facilidades, axuda e confianza non sería posible este artigo.
Todos teñen a súa parte nel.

25. No primeiro tercio do século XX, Maciñeira (1930) falaba dunha “lanza o punzón de bronce hallado en el cabo Prior cerca de una ara romana en forma de pila bautismal con una peana cuadrada”.

26. A escavación de urxencia levada a cabo noutro xacemento da zona: Lóngaras (Narón) por A. Pena e L. Monteagudo non aclarou a natureza do depósito. A correspondente Memoria “pasa por alto los materiales más interesantes, según sus autores, por extravío de los mismos” (Naveiro, 1997, p.27). Vid. A. Pena: “A importancia de Lóngaras”, in Ferrolterra Galaico-romana; pp. 69-83, 1997.

CATALOGO DE XACEMENTOS

Grupo: Cha-Aucaral. (Fig. 6)

Parroquia: Sta. Mª de Brión.

Concello: Ferrol.

01. Túmulo 1

Coordenadas: U.T.M. X: 558540 U.T.M. Y: 4814370.

Altitude: 197 m. Pendente: 6% Localización: Rechán

Contorno: Monte baixo. Repoboación de eucaliptos.

Mensuras: Eixos:N-S: 12,30 m. E-W: 21,20 m. Altura: 1,10 m. Volume: 122 m³

Características: Cortada pola estrada en dirección N-S. Alterada por traballos de retobato. Plantaron eucaliptos na masa tumular. Pedras da coiraza espalladas.

02. Túmulo 2

Coordenadas: U.T.M. X: 558510 U.T.M. Y: 4814350.

Altitude: 198 m. Pendente: 7% Localización: Rechán

Contorno: Monte baixo. Repoboación de eucaliptos.

Mensuras: Eixos:N-S: 11 m. E-W: 17 m. Altura: 0,90 m.

Cráter: diámetro- 3,10 m.

Características: Cortada pola estrada en dirección N-S. Eucaliptos na masa tumular.

03. Túmulo 3

Coordenadas: U.T.M. X: 558590 U.T.M. Y: 4814300.

Altitude: 199 m. Pendente: 5% Localización: Rechán

Contorno: Monte baixo. Repoboación de eucaliptos. Afloramentos graníticos con marcas de traballos de cantería. Aproveítase un destes para erixir a mámoa.

Mensuras: Eixos:N-S: 15,30 m. E-W: 13 m. Altura: 1,20 m. Volume: 93 m³

Características: Conserva pedras da coiraza espalladas polo túmulo. Está a 50 m. ao sur da estrada. A 30 m. polo oeste pasa un camiño de carro.

04. Túmulo 4

Coordenadas: U.T.M. X: 557485 U.T.M. Y: 4813450.

Altitude: 172 m. Pendente: 6% Localización: Principio de ladeira.

Contorno: Monte baixo. Está orientada ao poñente. Ten unha ampla visibilidade sobre o golfo Ártabro.

Mensuras: Eixos:N-S: 19,60 m. E-W: 18,80 m. Altura: 0,75 m. Volume: 108 m³

Cráter: diámetro- 3,45 m.

05. Túmulo 5

Coordenadas: U.T.M. X: 556970 U.T.M. Y: 4814110.

Altitude: 222 m. Pendente: 20% Localización: Ladeira.

Contorno: Monte baixo. Afloramentos graníticos con marcas de canteiro. A 50 m. ao norte vai un camiño paralelo a un regato.

Mensuras: Eixos:N-S: 10,70 m. E-W: 12,90 m. Altura: 0,40 m.

Cráter: diámetro- 2,80 m.

06. Túmulo 6

Coordenadas: U.T.M. X: 556335, U.T.M. Y: 4814000.

Altitude: 220 m. Pendente: 6% Localización: Ladeira de divisoria.

Contorno: Monte baixo. Un camiño rodea o túmulo polo norte. Hai presenza de afloramentos graníticos ao norte. Visibilidade ampla cara ao sur e leste.

Mensuras: Eixos:N-S: 23,75 m. E-W: 20,70 m. Altura: 1,30 m. Volume: 252 m³

Cráter: diámetro- 4,70 m.

Características: Gran cantidade de pedras da coiraza, de tamaño grande. Está furada por madrigueiras.

07. Túmulo 7

Coordenadas: U.T.M. X: 556380 U.T.M. Y: 4814160.

Altitude: 231 m. Pendente: 5% Localización: Pequeno rechán.

Contorno: Monte baixo. Boa drenaxe. Afloramentos graníticos que impiden vela dende o sur. Hai un camiño rodeándoa polo leste. Visibilidade cara ao norte-leste-sur.

Mensuras: Eixos:N-S: 9,80 m. E-W: 12,30 m. Altura: 0,60 m.

Características: Moi deteriorada. Pedras da coiraza espalladas pola masa tumular.

08. Túmulo 8

Coordenadas: U.T.M. X: 556430 U.T.M. Y: 4814290.

Altitude: 243 m. Pendente: 7% Localización: Principio de ladeira.

Contorno: Monte baixo.

Mensuras: Eixos:N-S: 11,40 m. E-W: 12,80 m. Altura: 0,55 m.

Cráter: diámetro- 2,5 m. profundidade- 0,45 m.

Características: Visibilidade ampla co interior da bacía. Un afloramento granítico oculta a mámoa nº 7. Hai pedras da coiraza espalladas pola zona e fai función de marco delimitatorio de terreos.

09. Túmulo 9

Practicamente arrasada debido á apertura de pistas cortalumes. Pedras da coiraza dispersas pola zona achairada.

10. TÍTULO 10

Coordenadas: U.T.M. X: 556670 U.T.M. Y: 4814630.

Altitude: 251 m. Pendente: 7% Localización: Principio de ladeira.

Contorno: Monte baixo. Grandes afloramentos graníticos. Visibilidade total con toda a zona.

Mensuras: Eixos:N-S: 14,40 m. E-W: 14 m. Altura: 0,70 m.

Cráter: diámetro- 2,80 m.

Características: Está a 50 m. da cota formada por un gran afloramento na divisoria do territorio que conforma a necrópole. O devandito afloramento é visibilizado dende practicamente toda a necrópole da Cha.

11. TÍTULO 11

Coordenadas: U.T.M. X: 557000 U.T.M. Y: 4815025.

Altitude: 232 m. Localización: Chaira de divisoria.

Contorno: Monte baixo. Afloramentos graníticos. Ampla visibilidade cos montes de Mougá ao norte; val de Doniños ao noroeste. Ao norte cae o monte en acusada pendente cara o val de Doniños. Está entre dúas cotas.

Mensuras: Eixos:N-S: 16 m. E-W: 17,10 m. Altura: 1,20 m. Volume: 130 m³

Cráter: diámetro- 3,50 m.

Características: Vense poucas pedras da coiraza espalladas pola masa tumular.

12. TÍTULO 12

Coordenadas: U.T.M. X: 557180 U.T.M. Y: 4815000.

Altitude: 231 m. Localización: Chaira de divisoria.

Contorno: Monte baixo. Toxo. Afloramentos graníticos por todo o seu contorno. Visibilidade circular. Visibilízase a mámoa nº 11 e o afloramento xunto á mámoa nº 10.

Mensuras: Eixos:N-S: 18,60 m. E-W: 21,20 m. Altura: 1 m. Volume: 157 m³

Cráter: diámetro- 3 m. Colmatado. Algunhas pedras dispersas.

Características: Conserva unha chanta que sobrepasa 20 cm.

13. TÍTULO 13

Coordenadas: U.T.M. X: 557250 U.T.M. Y: 4815050.

Altitude: 231 m. Localización: Chaira de divisoria.

Contorno: Monte baixo. Boa drenaxe. Afloramentos graníticos con marcas de canteiro. Visibilidade ampla: leste-sur-oeste. Cara ao norte hai afloramentos graníticos con incrustacións de seixo moi alterados pola erosión. Visibilidade con Doniños, Mougá...

Mensuras: Eixos:N-S: 13 m. E-W: 12,30 m. Altura: 0,60 m.

Cráter: 5 m. de diámetro e 0,60 m. de profundidade.

Características: Moi aplañada e revolta. Numerosas pedras da coiraza espalladas.

14. Túmulo 14

Coordenadas: U.T.M. X: 557420 U.T.M. Y: 4815050.

Altitude: 230 m. Localización: Chaira de divisoria.

Contorno: Monte baixo. Repoboación eucaliptos 20 m. ao leste. Un camiño antigo a 50 m. ao sur. Visibilidade leste-sur-oeste. Visibilizáanse as mámoas nº 11,12 e 13, e tamén o afloramento onde está a nº 10.

Mensuras: Eixos:N-S: 17,20 m. E-W: 18 m. Altura: 1,10 m. Volume: 140 m³
Cráter: 5 m. de diámetro.

Características: Pedras revoltas por todo o túmulo, de tamaño medio e grande. Posible chanta fragmentada por canteiros, de forma subtriangular de 0,90 m. de altura e 0,60 m. de base.

15. Túmulo 15

Coordenadas: U.T.M. X: 557520 U.T.M. Y: 4815280.

Altitude: 241 m. Pendente: 16% Localización: Ladeira.

Contorno: Monte baixo. Gran cantidade de afloramentos graníticos con sinais de ter sido traballados por canteiros. A 30 m. ao norte hai un camiño en dirección leste-oeste.

Mensuras: Eixos:N-S: 16 m. E-W: 17,90 m. Altura: 0,95 m. Volume: 108 m³
Cráter: diámetro 4,90 m.,e profundidade 0,60 m.

Características: Ten pedras da coiraza pola masa tumular.

16. Túmulo 16

Coordenadas: U.T.M. X: 557640 U.T.M. Y: 4815050.

Altitude: 254 m. Pendente: 10% Localización: Cume de divisoria.

Contorno: Monte baixo. Visibilidade co afloramento da mámoa nº 10 e coas mámoas nº 11, 12, 13, 14. A 40 m. ao leste hai un muro de pedra en sentido NE-SO. Ampla visibilidade leste-sur-oeste.

Mensuras: Eixos:N-S: 16,40 m. E-W: 17,70 m. Altura: 0,70 m. Volume: 80 m³
Cráter: Diámetro- 5,65 m. Profundidade- 0,60 m.

Características: Vense algunhas pedras da coiraza.

17. Túmulo 17

Coordenadas: U.T.M. X: 557710 U.T.M. Y: 4815030.

Altitude: 253 m. Pendente: 10% Localización: Cume de divisoria.

Contorno: Eucaliptos a 50 m. ao leste. Afloramentos graníticos con marcas de canteiro.

Mensuras: Eixos:N-S: 13,60 m. E-W: 15,40 m. Altura: 0,60 m.
Cráter: diámetro 3 m.

Características: Moi alterada e revolta. Vese algunha pedra da coiraza. Partida por un camiño polo norte.

18. TÍTULO 18

Coordenadas: U.T.M. X: 557300 U.T.M. Y: 4815020.
Altitude: 253 m. Pendente: 7% Localización: Cume de divisoria.
Contorno: Monte baixo. Repoboación eucaliptos. Está no medio de tres cotas. Na cota de 254 está instalada unha antena anemométrica.
Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 13 m. Altura: 0,40 m.
Características: Practicamente destruída.

19. TÍTULO 19

Coordenadas: U.T.M. X: 557810 U.T.M. Y: 4814980.
Altitude: 253 m. Pendente: 3% Localización: Cume de divisoria.
Contorno: Preto dun afloramento onde está instalada unha antena anemométrica.
Visibilidade cara ao oeste e a divisoria formada polos afloramentos onde está a mámoa nº 10.
Mensuras: Eixos:N-S: 14,40 m. E-W: 16,50 m. Altura: 0,35 m.
Características: Pedras revoltas pola masa tumular. Un camiño de carro pasa entre esta mámoa e a nº 20.

20. TÍTULO 20

Coordenadas: U.T.M. X: 557850 U.T.M. Y: 4814980.
Altitude: 253 m. Pendente: 3% Localización: Cume de divisoria.
Contorno: Igual có da mámoa nº 19. Visibilidade ao norte.
Mensuras: Eixos:N-S: 14,50 m. E-W: 20 m. Altura: 1 m. Volume: 119 m³
Cráter: diámetro- 4,70m. Profundidade- 0,40 m.
Características: Pedras pola masa tumular. Cortada ao norte polo retobato e ao sur por un camiño.

21. TÍTULO 21

Coordenadas: U.T.M. X: 557900 U.T.M. Y: 4814940.
Altitude: 253 m. Pendente: 3% Localización: Cume de divisoria.
Contorno: A 4 m. ao norte hai un camiño de carro que pasa entre as mámoas nº 19 e 20. A cota da antena está ao oeste. Ao norte hai afloramentos graníticos que fan de divisoria e non deixan ver as mámoas nº 19 e 20.
Mensuras: Eixos:N-S: 10 m. E-W: 14,60 m. Altura: 0,65 m.
Características: Pedras dispersas por todo o título.

22. TÍTULO 22

Coordenadas: U.T.M. X: 557950 U.T.M. Y: 4814950.
Altitude: 252 m. Pendente: 7% Localización: Cume de divisoria.
Contorno: Un muro pasa ao sur da mámoa. Visibilidade leste-sur-oeste.
Mensuras: Eixos:N-S: 11 m. E-W: 13 m. Altura: 0,50 m.
Características: Un valado de pedras pasa a rentes da mámoa.

23. Túmulo 23

Coordenadas: U.T.M. X: 557850 U.T.M. Y: 4814800.
Altitude: 242 m. Pendente: 12% Localización: Ladeira.
Contorno: Gran visibilidade leste-oeste-sur. Monte baixo. Polo leste pasa un valado. Nunha lousa granítica dese valado hai unha cruz gravada.
Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 12 m. Altura: 0,50 m.
Cráter: diámetro- 3,10 m. Profundidade: 0,40 m.
Características: Algunha pedra da coiraza pódese ver na parte sur do túmulo.

24. Túmulo 24

Coordenadas: U.T.M. X: 557330 U.T.M. Y: 4814610.
Altitude: 200 m. Pendente: 12% Localización: Lingua de ladeira.
Contorno: Monte baixo. Eucaliptos e piñeiros a 100 m. ao oeste e sur. Afloramentos graníticos nos arredores con marcas de canteiro. Braña ao oeste. Ao sur pasa un regato en sentido oeste-leste. Visibilidade co afloramento que fai de divisoria de bacías e onde está a mámoa nº 10.
Mensuras: Eixos:N-S: 20,50 m. E-W: 22,70 m. Altura: 1,10 m. Volume: 209 m³
Cráter: Diámetro- 5,40 m. Profundidade- 1,15 m.
Características: Un camiño pasa a 5 m. da mámoa polo sur, en dirección leste-oeste.

Grupo: Campaíñas- Pedroso. (Fig. 7)

Parroquias: San Román de Doniños-San Xoán de Esmelle-San Salvador de Serantes.

Concello: Ferrol.

25. Túmulo 1

Coordenadas: U.T.M. X: 558615 U.T.M. Y: 4816625.
Altitude: 162 m. Pendente: 12% Localización: Ladeira.
Contorno: Monte baixo. Repoboación de eucaliptos. A 25 m. ao leste pasa unha estrada que vai a Campaíñas e Esmelle
Mensuras: Eixos:N-S: 10,20 m. E-W: 12,50 m. Altura: 0,45 m.
Cráter: Diámetro- 4,60 m.
Características: A 10 m. ao norte da mámoa discorre un valo en sentido leste-oeste. Hai marcos delimitatorios de fincas na zona, un deles no cráter de violación da mámoa, que está moi arrasada.

26. Túmulo 2

Coordenadas: U.T.M. X: 557760 U.T.M. Y: 4817215.
Altitude: 243 m. Pendente: 3% Localización: Rechán
Contorno: Monte baixo. Repoboación de eucaliptos. Os traballos de roturación para repoboar deixan ao descuberto cúmulos de pedras de tamaño pequeno-medio revoltas pola terra, que puideron pertencer a algún monumento tumular.

Mensuras: Eixos:N-S: 20,40m. E-W: 22,80 m. Altura: 0,96 m. Volume: 165 m³.

Cráter: diámetro- 3,40 m.

Características: Totalmente cuberta de toxo alto. Un valo vai en dirección norte-sur, a carón do túmulo. Sitúase nun cruce de pistas xunto coas mámoas nº 3 e 5. Os traballos de repoboación fan perigar a súa conservación, ao igual que a das mámoas nº 3 e 5.

27. Túmulo 3

Coordenadas: U.T.M. X: 557760 U.T.M. Y: 4817160.

Altitude: 243 m. Pendente: 3% Localización: Rechán

Contorno: Repoboación de eucaliptos. Visibilidade coas mámoas do contorno.

Mensuras: Eixos:N-S: 20 m. E-W: 22 m. Altura: 0,80 m. Volume: 139 m³

Cráter: Diámetro- 5 m.

28. Túmulo 4

Coordenadas: U.T.M. X: 557530 U.T.M. Y: 4817020.

Altitude: 252 m. Pendente: 4% Localización: Chaira de divisoria.

Contorno: Ampla visibilidade cara o val de Doniños e as mámoas de Campaíñas.

Mensuras: Eixos:N-S: 15,60 m. E-W: 18,20 m. Altura: 0,75 m. Volume: 85 m³

Cráter: Diámetro- 2 m.

Características: Pedras da coiraza de tamaño medio.

29. Túmulo 5

Coordenadas: U.T.M. X: 557735 U.T.M. Y: 4817195.

Altitude: 243 m. Pendente: 3% Localización: Rechán

Contorno: Repoboación de eucaliptos. Cruce de camiños. Visibilidade con todas as mámoas de Campaíñas.

Mensuras: Eixos:N-S: 15 m. E-W: 16,60 m. Altura: 0,90 m. Volume: 89 m³

Cráter: Diámetro- 3,60 m.

Características: A mámoa está deformada polos labores de repoboación. Pedras da coiraza espalladas pola zona.

30. Túmulo 6

Coordenadas: U.T.M. X: 557740 U.T.M. Y: 4817270.

Altitude: 246 m. Pendente: 10% Localización: Ladeira.

Contorno: Monte baixo. Repoboación de eucaliptos.

Mensuras: Eixos:N-S: 13,80 m. E-W: 14,80 m. Altura: 0,85 m. Volume: 81 m³.

Cráter: diámetro- 3,80 m.

Características: Algunhas pedras sobresaen no cráter de violación. Moi revolta e alterada a masa tumular. Utilizouse como marco divisorio de terreos da repoboación. Hai 50 anos collían pedras das mámoas desta zona para a construción de edificacións militares que se localizan no contorno.

31. Túmulo 7

Coordenadas: U.T.M. X: 557735 U.T.M. Y: 4817300.
Altitude: 247 m. Pendente: 15% Localización: Ladeira.
Contorno: Monte baixo e eucaliptos.
Mensuras: Eixos:N-S: 17,40 m. E-W: 20 m. Altura: 0,85 m. Volume: 117 m³.
Cráter: Diámetro- 3 m.
Características: Pedras removidas por retobato. As marcas do paso desta máquina de achairar o terreo atravesou a mámoa de norte a sur.

32. Túmulo 8

Coordenadas: U.T.M. X: 557815 U.T.M. Y: 4817480.
Altitude: 270 m. Pendente: 7% Localización: Ladeira.
Contorno: Monte baixo. Afloramentos graníticos por toda a zona con marcas de traballos de cantería. Visibilidade ampla coa mariña ao oeste, e ría de Ferrol e Ares ao sur.
Mensuras: Eixos:N-S: 20 m. E-W: 22 m. Altura: 1,10 m. Volume: 191 m³.
Cráter: Diámetro- 1,50 m.
Características: Un camiño circunda a base do túmulo. Fai de unión visual entre as mámoas n° 9 e 10 e as demais da necrópole. A masa tumular está alterada pola extracción de terra e pedras. Estas están todas espalladas pola zona.

33. Túmulo 9

Coordenadas: U.T.M. X: 557835 U.T.M. Y: 4817500.
Altitude: 272 m. Pendente: 8% Localización: Ladeira.
Contorno: Monte baixo. Repoboación de eucaliptos.
Mensuras: Eixos:N-S: 14,40 m. E-W: 13 m. Altura: 0,25 m. Volume: 19 m³
Características: Moi arrasada. Existe un valado leste-oeste entre esta mámoa e a n° 8.

34. Túmulo 10

Coordenadas: U.T.M. X: 557860 U.T.M. Y: 4817530.
Altitude: 273 m. Pendente: 10% Localización: Ladeira.
Contorno: Monte baixo. Repoboación de eucaliptos.
Mensuras: Eixos:N-S: 16 m. E-W: 15 m. Altura: 0,40 m.
Características: Practicamente destruída debido aos labores de repoboación de eucaliptos.

Necrópole de Pedroso

35. Túmulo 11

Coordenadas: U.T.M. X: 558620 U.T.M. Y: 4817150.
Altitude: 207 m. Pendente: 2% Localización: Rechán
Contorno: Monte baixo e eucaliptos. Visibilidade circular. Unha pista ascende á penechaira en dirección SW-NE a carón da mámoa. Pedras de tamaño medio na coiraza.

Mensuras: Eixos:N-S: 30 m. E-W: 30,20 m. Altura: 1,30 m. Volume: 463 m³.
Cráter: Diámetro- 7,40 m.

Características: Toda esta necrópole está situada na actualidade dentro dunha zona militar e moi alterada pola acción antrópica. Moitos dos afloramentos teñen marcas da extracción de pedras polos canteiros.

36. TÍTULO 12

Coordenadas: U.T.M. X: 558570 U.T.M. Y: 4817150.

Altitude: 202 m. Pendente: 6% Localización: Rechán

Mensuras: Eixos:N-S: 7,80 m. E-W: 7,70 m. Altura: 0,30 m.

Características: Moi arrasada por aplanamento para facer un campo de fútbol. Pedras da coiraza moi revoltas. Visibilidade coa nº 11 e o afloramento existente a carón da nº 13.

37. TÍTULO 13

Coordenadas: U.T.M. X: 558515 U.T.M. Y: 4817160.

Altitude: 202 m. Pendente: 5% Localización: Ladeira.

Mensuras: Eixos:N-S: 8,60 m. E-W: 8,90 m. Altura: 0,50 m. Volume: 15 m³

Características: Moi arrasada por labores de retobato. Existe un afloramento granítico a ventos do chan que fai de divisoria e visualiza as mámoas nº 11, 12 e a 14. Conserva dúas chantas: unha sae pouco da terra e a outra está tirada e ten forma subcuadrangular de 25 cm. de ancho e 10 cm. de grosor.

38. TÍTULO 14

Coordenadas: U.T.M. X: 558495 U.T.M. Y: 4817150.

Altitude: 201 m. Pendente: 5% Localización: Ladeira.

Mensuras: Eixos:N-S: 11,70 m. E-W:

Características: Arrasada en parte pola pista que sube ata a penechira.

39. TÍTULO 15

Coordenadas: U.T.M. X: 558605 U.T.M. Y: 4817170.

Altitude: 202 m. Pendente: 12% Localización: Ladeira.

Características: Arrasada polo campo de fútbol. Vense pedras da coiraza revoltas coa terra.

40. TÍTULO 16

Coordenadas: U.T.M. X: 558695 U.T.M. Y: 4817180.

Altitude: 206 m. Pendente: 2% Localización: Rechán

Mensuras: Eixos:N-S: 19,50 m. E-W: 21 m. Altura: 0,90 m. Volume: 145 m³.

Características: Cortada parcialmente pola pista. Cráter colmatado. Ten visibilidade directa coa nº 11, 15 e 12.

41. Túmulo 17

Coordenadas: U.T.M. X: 558680 U.T.M. Y: 4817240.

Altitude: 211 m. Pendente: 7% Localización: Ladeira.

Características: Situada xunto a un afloramento granítico. Prácticamente arrasada. Ten visibilidade coas mámoas nº 11, 12, 15 e 16. Restos da coiraza. Sobresae unha chanta 20 cm. do chan. Hai outro posible esteo, de forma rectangular de 60 x 35 cm.

42. Túmulo 18

Coordenadas: U.T.M. X: 559065 U.T.M. Y: 4817430.

Altitude: 251 m. Pendente: 10% Localización: Ladeira de divisoria.

Mensuras: Eixos:N-S: 24 m. E-W: 25,5 m. Altura: 1,10 m. Volume: 266 m³.

Cráter: Diámetro- 6 m.

Características: Visibilidade circular. Pedras de tipo medio forman a coiraza.

43. Túmulo 19

Coordenadas: U.T.M. X: 558650 U.T.M. Y: 4817435.

Altitude: 210 m. Pendente: 2% Localización: Ladeira.

Mensuras: Eixos:N-S: 15 m. Altura: 0,30 m.

Características: En liña coa nº 18. Fan límite de divisoria entre a necrópole que está ao sur, na ladeira, e a penechira ao norte.

Grupo: Necrópole de Nenos (Figs. 9-10)

Parroquia: San Estevo de Sedes.

Concello: Narón.

44. Túmulo 1

Coordenadas: U.T.M. X: 571165 U.T.M. Y: 4823745.

Altitude: 320 m. Pendente: 3%. Localización: Chan.

Contorno: Prados. Monte baixo. Repoboación de eucaliptos. Igual características teñen todas as mámoas da necrópole, xa que están todas moi próximas entre si.

Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 14 m. Altura: 0,50 m. Volume: 33 m³.

45. Túmulo 2

Coordenadas: U.T.M. X: 570925 U.T.M. Y: 4823735.

Altitude: 332 m. Pendente: 3%. Localización: Rechán.

Mensuras: Eixos:N-S: 32 m. E-W: 34 m. Altura: 2,50 m. Volume: 1069 m³.

Cráter: Diámetro- 5,5 m. Profundidade- 2 m.

Características: Este é o túmulo meirande da necrópole. Posúe unha visibilidade circular. No fondo do cráter pódese ver unha gran lousa granítica, posiblemente forma parte da cámara. Destaca máis porque está construído sobre unha pequena cota.

46. Túmulo 3

Coordenadas: U.T.M. X: 570775 U.T.M. Y: 4823870.

Altitude: 320 m. Pendente: 9% Localización: Rechán.

Mensuras: Eixos:N-S: 25 m. E-W: 28 m. Altura: 2 m. Volume: 551 m³.

Cráter: Diámetro- 5 m. Profundidade- 2 m.

Características: Está situado no tramo superior da pendente. Polo norte está cortada por unha estrada que discorre en dirección leste-oeste. Pedras de tamaño medio na coiraza. Visualiza os grandes túmulos nº 2 e 9, e a zona de rechán onde se atopan os túmulos nº 4, 5, 6, 7 e 8, xa que está no tramo superior da pendente e fai de límite entre necrópoles.

47. Túmulo 4

Coordenadas: U.T.M. X: 570715 U.T.M. Y: 4823825.

Altitude: 305 m. Pendente: 10% Localización: Ladeira.

Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 13 m. Altura: 0,50 m. Volume: 31 m³.

48. Túmulo 5

Coordenadas: U.T.M. X: 570595 U.T.M. Y: 4823760.

Altitude: 295 m. Pendente: 3% Localización: Rechán.

Mensuras: Eixos:N-S: 11 m. E-W: 22 m. Altura: 0,50 m. Volume: 54 m³.

Características: A repoboación destrizou parte da mámoa, e polo centro desta pasa unha fileira de cipreses.

49. Túmulo 6

Coordenadas: U.T.M. X: 570575 U.T.M. Y: 4823730.

Altitude: 295 m. Pendente: 3% Localización: Rechán.

Mensuras: Eixos:N-S: 16 m. E-W: 13 m. Altura: 0,40 m.

50. Túmulo 7

Coordenadas: U.T.M. X: 570550 U.T.M. Y: 4823710.

Altitude: 295 m. Pendente: 3% Localización: Rechán.

Mensuras: Eixos:N-S: 19 m. E-W: 22 m. Altura: 0,60 m. Volume: 99 m³.

51. Túmulo 8

Coordenadas: U.T.M. X: 570610 U.T.M. Y: 4823790.

Altitude: 295 m. Pendente: 3% Localización: Rechán.

Mensuras: Eixos:N-S: 15 m. E-W: 21 m. Altura: 0,50 m.

52. Túmulo 9

Coordenadas: U.T.M. X: 570820 U.T.M. Y: 4823970.

Altitude: 315 m. Pendente: 5% Localización: Chaira.

Mensuras: Eixos:N-S: 22 m. E-W: 20 m. Altura: 2 m. Volume: 346 m³.

Cráter: Diámetro- 2,50 m. Profundidade- 1,60 m.

Características: Atopáronse dous machados de pedra puída e unha punta de seta pedunculada, de seixo. Este tipo de punta aparece en túmulos situados no litoral e que teñen construción interior (Fábregas, 1992).

53. Túmulo 10

Coordenadas: U.T.M. X: 570825 U.T.M. Y: 4824015.

Altitude: 311 m. Pendente: 3% Localización: Chaira.

Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 14 m. Altura: 1 m.

54. Túmulo 11

Coordenadas: U.T.M. X: 570845 U.T.M. Y: 4824085.

Altitude: 312 m. Pendente: 3% Localización: Chaira.

Mensuras: Eixos:N-S: 13 m. E-W: 15 m. Altura: 1 m.

55. Túmulo 12

Coordenadas: U.T.M. X: 570945 U.T.M. Y: 4824110.

Altitude: 310 m. Pendente: 3% Localización: Chaira.

Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 11 m. Altura: 0,40 m.

56. Túmulo 13

Coordenadas: U.T.M. X: 571030 U.T.M. Y: 4824200.

Altitude: 313 m. Pendente: 3% Localización: Chaira.

Mensuras: Eixos:N-S: 11 m. E-W: 15 m. Altura: 0,60 m.

Grupo: Val de Trasancos (Fig. 8)

Parroquias: Santa Mariña a Maior do Val-San Mateo de Trasancos-San Pedro de Leixa.

Concellos: Narón e Ferrol.

57. Túmulo 14

Coordenadas: U.T.M. X: 564610 U.T.M. Y: 4824905.

Altitude: 67 m. Pendente: 3% Localización: Chan.

Contorno: Repoboación de eucaliptos, ao igual que os túmulos nº 15 e 17.

Mensuras: Eixos:N-S: 20 m. E-W: 23 m. Altura: 1 m. Volume: 181 m³.

Características: Túmulo situado a carón da estrada Ferrol-Cedeira, limítrofe cos concellos de Narón e Valdoviño, ao igual que a nº 15. Presenta cráter de violación colmatado cun marco de pedra coas letras "MT" gravadas (Marco de Término).

58. TÍTULO 15

Coordenadas: U.T.M. X: 564685 U.T.M. Y: 4824915.
Altitude: 66 m. Pendente: 3% Localización: Chan.
Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 15 m. Altura: 0,50 m.

59. TÍTULO 16

Coordenadas: U.T.M. X: 564325 U.T.M. Y: 4822020.
Altitude: 82 m. Pendente: 3% Localización: Chan.
Contorno: Campo e repoboación de eucaliptos.
Mensuras: Eixos:N-S: 23 m. E-W: 11 m. Altura: 1,70 m. Volume: 193 m³.
Características: Está a carón dunha casa. Parte da masa tumular destrozouse ao ampliarse parte do curral da casa. O cráter de violación está cheo de toxos e xestas.

60. TÍTULO 17

Coordenadas: U.T.M. X: 563485 U.T.M. Y: 4821780.
Altitude: 70 m. Pendente: 3% Localización: Chan.
Mensuras: Eixos:N-S: 15 m. E-W: 11 m. Altura: 0,50 m.
Características: Controla un pequeno meandro dun regato. Está vinculación respecto a vados ten sido estudiada por Vaquero (1990 a; 1993-94).

61. TÍTULO 18

Coordenadas: U.T.M. X: 564880 U.T.M. Y: 4819330.
Altitude: 20 m. Pendente: 3% Localización: Chan.
Contorno: Pradería e as veces cereal. O continuo traballo da terra vai reducindo a altura da mámoa. Están entre dous regatos a uns 150 m.
Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 15 m. Altura: 0,20 m.
Características: Este título así como a nº 19, están no límite entre os concellos de Ferrol e Narón.

62. TÍTULO 19

Coordenadas: U.T.M. X: 564870 U.T.M. Y: 4819410.
Altitude: 22 m. Pendente: 3% Localización: Chan.
Mensuras: Eixos:N-S: 14 m. E-W: 14 m. Altura: 0,30 m.

Grupo: Marraxón. (Fig. 11)

Parroquias: Santa Mariña de Sillobre-San Nicolás de Neda.

Concello: Fene-Neda.

63. TÍTULO 1

Coordenadas: U.T.M. X: 570650 U.T.M. Y: 4813900.

Altitude: 336 m. Localización: Cume de divisoria.

Contorno: Monte baixo e reboación de eucaliptos e piñeiros. Unha pista discorre á beira da necrópole en dirección NW-SE. O vertedoiro de lixo do concello de Fene está a carón da necrópole. O terreo está moi alterado pola acción antrópica: remoción de terras polo vertedoiro e polos traballos de reboación.

Mensuras: Eixos:N-S: 9,50 m. E-W: 11,40 m. Altura: 0,75 m. Volume: 33 m³.

Cráter: Diámetro- 2,30 m.

Características: A mámoa ten visibilidade circular e está na divisoria da penechaira.

Visibiliza ao sur as mámoas nº 2, 3, 4, 5, 6 e ao norte as mámoas nº 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 e 14. Ten afloramentos graníticos na base, no que destacan dúas coviñas.

Pedras da coiraza espalladas.

64. TÍTULO 2

Coordenadas: U.T.M. X: 570655 U.T.M. Y: 4813800.

Altitude: 335 m. Pendente: 2% Localización: Ladeira de divisoria.

Mensuras: Eixos:N-S: 18,45 m. E-W: 14,60 m. Altura: 0,90 m. Volume: 97 m³.

Cráter: Diámetro- 2,45 m.

65. TÍTULO 3

Coordenadas: U.T.M. X: 557670 U.T.M. Y: 4813770.

Altitude: 334 m. Pendente: 2% Localización: Ladeira de divisoria.

Mensuras: Eixos:N-S: 9,70 m. E-W: 11,10 m. Altura: 0,45 m.

66. TÍTULO 4

Coordenadas: U.T.M. X: 557680 U.T.M. Y: 4813750.

Altitude: 333 m. Pendente: 3% Localización: Ladeira de divisoria.

Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. E-W: 10 m. Altura: 0,60 m.

67. TÍTULO 5

Coordenadas: U.T.M. X: 557700 U.T.M. Y: 4813745.

Altitude: 332 m. Pendente: 3% Localización: Ladeira de divisoria.

Mensuras: Eixos:N-S: 11 m. E-W: 13 m. Altura: 0,55 m.

Características: Pedras da coiraza revoltas.

68. TÍTULO 6

Coordenadas: U.T.M. X: 557715 U.T.M. Y: 4813765.
Altitude: 332 m. Pendente: 4% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 10,5 m. E-W: 9 m. Altura: 0,35 m.
Características: Aplanada e revolta.

69. TÍTULO 7

Coordenadas: U.T.M. X: 570615 U.T.M. Y: 4813950.
Altitude: 333 m. Pendente: 3% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 13,5 m. E-W: 19,5 m. Altura: 0,80 m.
Características: Visibles pedras da coiraza. Un aramado e un camiño pasan a carón da mámoa polo norte.

70. TÍTULO 8

Coordenadas: U.T.M. X: 570585 U.T.M. Y: 4813950.
Altitude: 332 m. Pendente: 4% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 16 m. E-W: 14 m. Altura: 0,70 m.
Cráter: Diámetro- 2 m.

71. TÍTULO 9

Coordenadas: U.T.M. X: 570575 U.T.M. Y: 4813940.
Altitude: 331 m. Pendente: 5% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 14,30 m. E-W: 15,20 m. Altura: 0,95 m. Volume: 82 m³.
Cráter: Diámetro- 4,30 m.

72. TÍTULO 10

Coordenadas: U.T.M. X: 570560 U.T.M. Y: 4813980.
Altitude: 328 m. Pendente: 10% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 12 m. Altura: 0,40 m.
Características: Practicamente arrasada, ao igual que as nº 11 e 12.

73. TÍTULO 11

Coordenadas: U.T.M. X: 570555 U.T.M. Y: 4813950.
Altitude: 329 m. Pendente: 10% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 9 m. E-W: 7 m. Altura: 0,30 m.

74. TÍTULO 12

Coordenadas: U.T.M. X: 570485 U.T.M. Y: 4814000.
Altitude: 324 m. Pendente: 8% Localización: Rechán.
Mensuras: Eixos:N-S: 11 m. Altura: 0,30 m.
Características: Unha sebe atravesa a mámoa.

75. Túmulo 13

Coordenadas: U.T.M. X: 570505 U.T.M. Y: 4813950.
Altitude: 325 m. Pendente: 9% Localización: Rechán.
Mensuras: Eixos:N-S: 15 m. Altura: 0,60 m.
Características: Un muro discorre polo norte e leste da masa tumular.

76. Túmulo 14

Coordenadas: U.T.M. X: 570390 U.T.M. Y: 4814640.
Altitude: 358 m. Localización: Cume de divisoria.
Contorno: Afloramentos graníticos por toda a zona con marcas de canteiro. Monte baixo e repoboación.
Mensuras: Eixos:N-S: 21,50 m. E-W: 20,30 m. Altura: 1,15 m. Volume: 198 m³.
Cráter: Diámetro- 3,50 m.
Características: Alterada pola construción dunha antena. Visibilidade circular: Mámoas nº 1 á 12 e 15 á 19. Louseiras, Nenos, rías de Ares-Ferrol. Hai 20 anos había un vértice xeodésico.

77. Túmulo 15

Coordenadas: U.T.M. X: 570340 U.T.M. Y: 4814730.
Altitude: 336 m. Pendente: 4% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 13 m. Altura: 0,50 m.
Características: Todo o terreo está moi revoltado. Repoboación de piñeiros por riba da mámoa.

78. Túmulo 16

Coordenadas: U.T.M. X: 570320 U.T.M. Y: 4814700.
Altitude: 335 m. Pendente: 5% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 9 m. Altura: 0,40 m.

79. Túmulo 17

Coordenadas: U.T.M. X: 570325 U.T.M. Y: 4814790.
Altitude: 337 m. Pendente: 2% Localización: Chaira.
Mensuras: Eixos:N-S: 12 m.
Características: Arrasada.

80. Túmulo 18

Coordenadas: U.T.M. X: 569990 U.T.M. Y: 4815655.
Altitude: 329 m. Localización: Cume de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 18 m. Altura: 0,70 m.
Características: Cortada por un camiño que pasa a rentes da mámoa polo leste. Enriba do túmulo hai un vértice xeodésico.

81. Túmulo 19

Coordenadas: U.T.M. X: 569990 U.T.M. Y: 4815710.
Altitude: 327 m. Pendente: 4% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 9,60 m. Cráter: Diámetro- 3 m.
Características: Moi arrasada. Cortada polo camiño ao leste.

Grupo: Punxeiro-Golpes. Fig. 12

Parroquias: San Estevo de Irís-Santa Cruz de Salto.

Concello: Cabanas.

82. Túmulo 1

Coordenadas: U.T.M. X: 571300 U.T.M. Y: 4809730.
Altitude: 331 m. Pendente: 7% Localización: Ladeira.
Contorno: Monte de repoboación de eucaliptos. Estrada Cabanas-As Pontes a 140 m. ao norte en sentido leste-oeste.
Mensuras: Eixos:N-S: 20 m. E-W: 20,5 m. Altura: 1,80 m. Volume: 289 m³.
Cráter: Diámetro- 1 m.
Características:O túmulo está dentro dun predio de repoboación, pechado. Apréciase extracción de terra da masa tumular. Os eucaliptos están plantados en ringleiras polo túmulo. Ten orientación norte e visibilidade co túmulo nº 2, situado 100 m. ao noreste.

83. Túmulo 2

Coordenadas: U.T.M. X: 571400 U.T.M. Y: 4809770.
Altitude: 333 m. Pendente: 5% Localización: Ladeira.
Contorno: Monte de repoboación de eucaliptos. A estrada Cabanas-As Pontes pasa a 70 m. ao norte. Diques de seixo.
Mensuras: Eixos:N-S: 17 m. E-W: 14 m. Altura: 1,20 m. Volume: 113 m³.
Cráter: Diámetro- 5 m. Colmatado.
Características: A mámoa está alterada polo aplanamento do terreo próximo para a obtención da terra e pedra. Un valado recorta a súa masa tumular polo oeste.

84. Túmulo 3

Coordenadas: U.T.M. X: 571160 U.T.M. Y: 4810070.
Altitude: 345 m. Pendente: 9% Localización: Ladeira.
Contorno: Monte baixo.
Mensuras: Eixos:N-S: 17 m. E-W: 21 m. Altura: 1,10 m. Volume: 156 m³.
Cráter: Colmatado.

85. Túmulo 4

Coordenadas: U.T.M. X: 570990 U.T.M. Y: 4810050.

Altitude: 362 m. Localización: Cume.

Contorno: Monte baixo.

Mensuras: Eixos:N-S: 18 m. E-W: 21 m. Altura: 1,70 m. Volume: 256 m³.

Cráter: Diámetro- 7 m.

Características: Tanto este túmulo como o nº 5 están cubertos de toxos e xestas. Teñen visibilidade circular. Pedras da coiraza revoltas.

86. Túmulo 5

Coordenadas: U.T.M. X: 570950 U.T.M. Y: 4810000.

Altitude: 362 m. Localización: Cume.

Contorno: Monte baixo. Un valo pasa ao oeste do túmulo en sentido norte-sur, paralelo a un camiño.

Mensuras: Eixos:N-S: 22 m. E-W: 21 m. Altura: 1,90 m. Volume: 345 m³.

Cráter: Diámetro- 8 m.

87. Túmulo 6

Coordenadas: U.T.M. X: 570750 U.T.M. Y: 4810200.

Altitude: 340 m. Pendente: 14% Localización: Ladeira.

Mensuras: Eixos:N-S: 14 m. E-W: 12 m. Altura: 0,30 m.

Cráter: Diámetro- 10 m.

Características: Está arrasado. Unicamente destacan pola amplitude do cráter. Un valado corta a masa tumular polo oeste, e un camiño pasa polo leste en sentido norte-sur.

88. Túmulo 7

Coordenadas: U.T.M. X: 570620 U.T.M. Y: 4810330.

Altitude: 340 m. Pendente: 5% Localización: Ladeira.

Contorno: Preto do vertedoiro e dunha canteira.

Mensuras: Eixos:N-S: 17 m. E-W: 18 m. Altura: 1,20 m.

Características: Moi alterado polas obras da canteira, apertura de pistas, etc. Toda a masa tumular está moi revolta, con acumulación de residuos, entullos, etc.

89. Túmulo 8

Coordenadas: U.T.M. X: 570625 U.T.M. Y: 4810550.

Altitude: 345 m. Pendente: 5% Localización: Ladeira de divisoria.

Contorno: A carón de vertedoiro. Un camiño pasa polo leste en dirección norte-sur. Monte baixo. Repoboación de eucaliptos. Pastos. Diques de seixo.

Mensuras: Eixos:N-S: 27 m. E-W: 28 m. Altura: 1,10 m. Volume: 327 m³.

Cráter: Diámetro- 11 m. Colmatado.

Características: Pedras da coiraza por todo o túmulo. Visibilidade circular, ao leste divísase a Serra e Golpes. A carón do antigo Camiño Real.

90. Túmulo 9

Coordenadas: U.T.M. X: 570535 U.T.M. Y: 4810490.
Altitude: 346 m. Pendente: 3% Localización: Ladeira.
Mensuras: Eixos:N-S: 16 m. E-W: 16,50 m. Altura: 1 m. Volume: 104 m³.
Características: Moi alterada pola plantación de eucaliptos, que percorren a masa tumular.

91. Túmulo 10

Coordenadas: U.T.M. X: 570505, U.T.M. Y: 4810500.
Altitude: 347 m. Pendente: 2% Localización: Ladeira de divisoria.
Mensuras: Eixos:N-S: 17 m. E-W: 18 m. Altura: 1,25 m. Volume: 151 m³.
Cráter: Diámetro- 8 m.

92. Túmulo 11

Coordenadas: U.T.M. X: 570500 U.T.M. Y: 4810470.
Altitude: 347 m. Pendente: 2% Localización: Ladeira.
Mensuras: Eixos:N-S: 16 m. E-W: 16 m. Altura: 1,10 m. Volume: 111 m³.
Cráter: Diámetro- 8 m. Colmatado.

93-99. Túmulos 12, 13, 14, 15, 16, 17 e 18

Practicamente arrasados. Están enmarcados no mapa nº 12

BIBLIOGRAFÍA

- AGRAFOXO, X. (1992): *O hábitat castrexo no Val de Barcala, Amaía e o Val do Dubra*. Ed Sementeira. Noia.
- BELLO, J. M^a.; CRIADO, F. e VÁZQUEZ, J. M. (1982): "Sobre la cultura megalítica y los caminos antiguos en Galicia". *El Museo de Pontevedra*. T. XXVI; pp. 143-164.
- BELLO, J. M^a.; CRIADO, F. e VÁZQUEZ, J. M. (1987): *La cultura megalítica en la provincia de La Coruña y sus relaciones con el marco natural: Implicaciones socioeconómicas*. A Coruña.
- BRADLEY, R. e FÁBREGAS, R. (1999): "La `ley de la frontera´: Grupos rupestres galaico y esquemático y Prehistoria del Noroeste de la Península Ibérica". *Trabajos de Prehistoria*. Vol. 56, nº1; pp. 103-114. Madrid.
- BURILLO, F; IBÁÑEZ, E. e POLO, C. (1993): *Ficha general de yacimientos de la Carta Arqueológica de Aragón. I: Localización y descripción del yacimiento y su entorno*. Teruel.

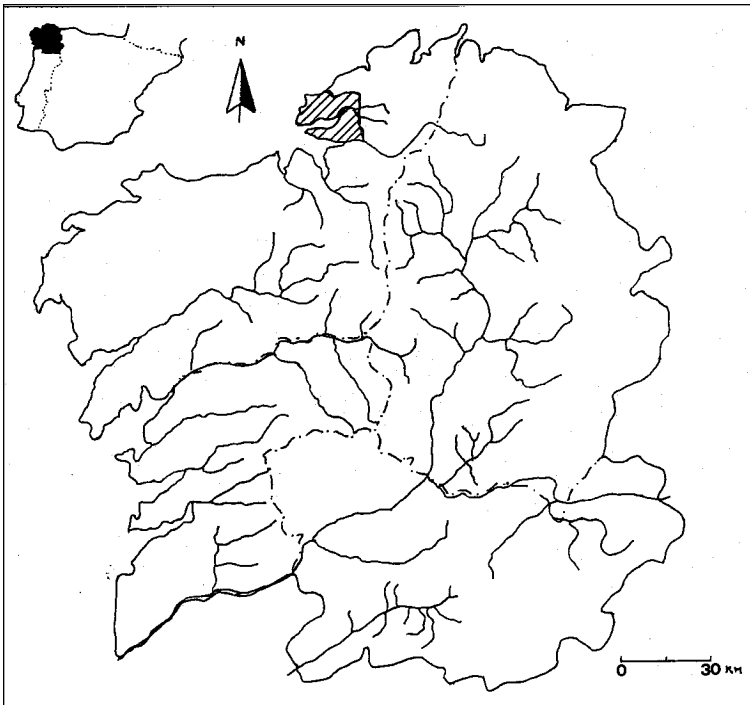
- CAL PARDO, E. (1984): *El monasterio de San Salvador de Pedroso en tierras de Trasancos*. La Coruña.
- CAPEL MOLINA, J. J. (1981): *Los climas de España*. Barcelona.
- CARBALLO ARCEO, L. X. (1990): "Los castros de la cuenca media del río Ulla y sus relaciones con el medio físico". *Trabajos de Prehistoria*, 47; pp. 161-199. Madrid.
- CARBALLO ARCEO, L. X. (1996): "Os castros galegos: espacio e arquitectura". *Gallaecia* 14-15; pp. 309-357. Dpto. Historia I. Univ. Santiago.
- CARNEIRO REY, J. A. (1995): "El fenómeno tumular en Narón: Análisis de localización". *Estudios Mindonienses*, nº11; pp. 293-362. Salamanca.
- CARNEIRO REY, J. A. (1999): "Arqueoloxía e Folclore: Concellos de Ares e Mugardos". *Cátedra* nº 6; pp. 7-32. Pontevedra.
- CARNEIRO, J.; GÓMEZ, J.; RODRÍGUEZ, M, e SANFIZ, H. (1998): *O Seixo no pasado. apuntes para a historia de Mugardos*. Pontevedra.
- CASTILLO RIGUEZ., F. (1993): *Condicionamientos climáticos de la costa noroccidental gallega*. Tipos de tiempo durante el período otoño-invierno (1.988-1.991. Memoria de Licenciatura. Facultade de Xeografía e Historia. Santiago de Compostela.
- de CASTRO ÁLVAREZ, C. (1996): "San Juan de Caaveiro: estado de la cuestión, fuentes, historia y problemas", in O Mosteiro de San Xoán de Caaveiro. *Cátedra* nº 3; pp. 21-62. Pontevedra.
- CATASTRO DE ENSENADA (1752): Interrogatorio General. Real de Legos.
- CERQUEIRO LANDÍN, D. (1991): "Industrias líticas: un pasado difuso", in Arqueología del Paisaje. *El área Bocelo-Furelos entre los tiempos paleolíticos y medievales* (F. Criado, dir.). Arqueoloxía/Investigación 6; pp: 97-128. Xunta de Galicia.
- COSTAS, F. e HIDALGO, J. (coord.) (1998): *Reflexiones sobre el arte rupestre prehistórico de Galicia*. Vigo.
- CRiado BOADO, F. (1989): "Asentamiento megalítico y asentamiento castreño. Una propuesta de síntesis". *Gallaecia* 11; pp. 109-137. Dpto. Historia I. Univ. de Santiago.
- CRiado BOADO, F. (Dir.) (1991): *Arqueología del Paisaje: El área Bocelo-Furelos entre los tiempos paleolíticos y medievales*. Arqueoloxía /Investigación 6. Xunta de Galicia.

- CRIADO BOADO, F. (1993 a): "Visibilidad e interpretación del registro arqueológico". *Trabajos de Prehistoria* 50; pp. 39-57. Madrid.
- CRIADO BOADO, F. (1993 b): "Espacio monumental y paisajes prehistóricos en Galicia", in *Concepcións espaciais e estratexias territoriais na historia de Galicia*. A.G.H.; pp. 23-54. Santiago.
- CRIADO, F.; FÁBREGAS, R, e VAQUERO, J. (1990-91): "Concentraciones de túmulos y vías naturales de acceso al interior de Galicia". *Portugalia*, vol. XI-XII; pp. 27-38. Universidade do Porto.
- CRIADO, F. e VILLOCH, V. (1998): "La monumentalización del paisaje: percepción y sentido original en el megalitismo de la Sierra de Barbanza. Galicia". *Trabajos de Prehistoria* 55, nº 1; pp.63-80. Madrid.
- DERRUAU, M. (1991): *Geomorfología*. Barcelona.
- EGUILETA FRANCO, J. M^a. (1993-94): "As mámoas dos concellos da Baixa limia. Aportación al catálogo de monumentos tumulares de la comarca" *C.E.G.*; T. XLI, fasc. 106; pp. 41-64. Santiago de Compostela.
- FÁBREGAS VALCARCE, R. (1991): *Megalitismo del Noroeste de la península Ibérica. Tipología y secuencia de los materiales líticos*. U.N.E.D. Madrid.
- FÁBREGAS VALCARCE, R. (1995): "La realidad funeraria en el Noroeste: del Neolítico a la Edad del Bronce", in *Arqueoloxía da Morte* (Fábregas, R.; Pérez, F.; e Fernández, C. Eds.); pp. 97-125. Xinzo de Limia. Ourense.
- FÁBREGAS, R. e VILASECO, I. (1998): "Prácticas funerarias no Bronce do Noroeste"; in *A Idade do Bronce en Galicia: Novas perspectivas*. (R. Fábregas, ed.); pp. 191-219. O Castro. Sada. A Coruña.
- FÁBREGAS, R.; CARBALLO, X. e VILLOCH, V. (1998): "Petroglifos y asentamientos: el caso de monte Penide (Redondela, Pontevedra)". *B.S.A.A.* LXIV; pp. 91-116. Universidad de Valladolid.
- FARIÑA JAMARDO, X. (1993): *Os concellos galegos*. A Coruña.
- FDEZ. de VIANA, J.; GONZÁLEZ, M^a. T. e de PABLOS, J. (1996): "El Tumbo de Caaveiro", 1ª parte. *Cátedra* nº3; pp. 267-437. Pontevedra.

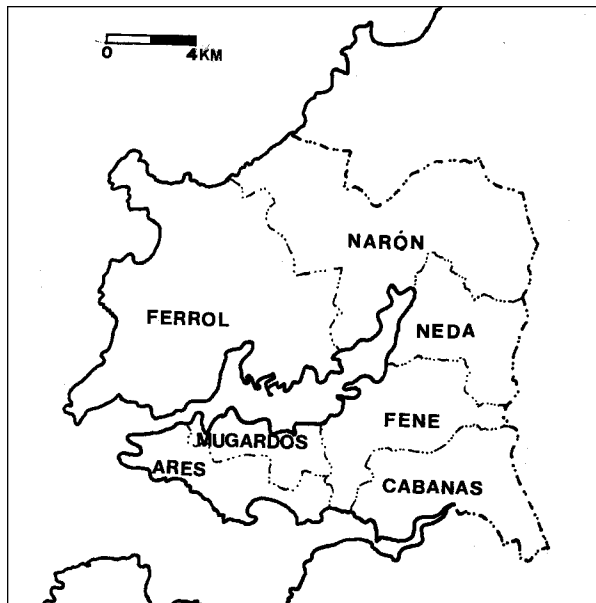
- FERREIRA PRIEGUE, E. (1988): *Los caminos medievales de Galicia*. Anexo 9. *Boletín Auriense*. Ourense.
- FERRERAS, C. e FIDALGO, C. (1991): *Biogeografía y edafogeografía*. Madrid.
- FERRO COUSELO, J. (1952): *Los petroglifos de término y las insculturas rupestres de Galicia*. Ourense.
- FILGUEIRA, J. e G^a ALÉN, A. (1977): "Inventario de monumentos megalíticos". *Adiciones a la carta arqueológica de la provincia de Pontevedra, El Museo de Pontevedra*. T. XXXI.
- G^a ALÉN e de la PEÑA, A. (1981): *Grabados rupestres de la provincia de Pontevedra*. Fundación Barrié. A Coruña.
- GARCÍA MARTÍNEZ, C. (1979): *Prehistoria galega. Megalitismo e hábitat*. Vigo.
- de la IGLESIA, S. (1907): "Catálogo de la sección de protohistoria gallega de la colección de Santiago de la Iglesia". *Almanaque de Ferrol para el año de 1908*; pp. 59-67. Ferrol.
- INFANTE, F.; VAQUERO, J. e CRIADO, F. (1992): "Vacas, caballos, abrigos y túmulos: definición de una geografía del movimiento para el estudio arqueológico". *C.E.G.* T.XL, fasc. 105; pp. 21-39. Santiago.
- LAHUERTA MOURIÑO, F. e NICOLÁS LUCAS, J. (1990): *Itinerarios xeolóxicos no norte de Galicia*. Dep. Provincial. Lugo.
- LOIS GZLEZ. R. C. e PÉREZ ALBERTI, A. (Eds.) (1992): *Ferrol: Xeografía dun espacio urbano*. Cuadernos Ateneo Ferrolán, nº 8. Ferrol.
- LÓPEZ-CUEVILLAS, F. (1973): Prehistoria; in *Historia de Galiza* (Otero Pedrayo, R. dir.) T.III. Buenos Aires.
- de LOSCERTALES P. (1978): *Los Tumbos de Sobrado*. Madrid.
- MACIÑEIRA, F. (1930): "Interesantes noticias inéditas sobre antigüedades gallegas", *B.R.A.G.*, nº 226. A Coruña.
- MACIÑEIRA, F. (1943): "Túmulos prehistóricos. Inventario descriptivo de los 286 túmulos prehistóricos hasta ahora descubiertos en la avanzada comarca del cabo Ortegal". *B.R.A.G.* T.XXIII; pp. 21-29; 124-134; 178-186. A Coruña.

- MACIÑEIRA, F. (1947): *Bares. Puerto hispánico de la primitiva navegación occidental*. Santiago de Compostela.
- MONTEAGUDO, L. (1954): "Nombres de túmulos y dólmenes en Galicia y norte de Portugal". *Revista de Filología Española*. T.XXXVIII; pp. 100-115. Madrid.
- MONTERO DÍAZ, S. (1935): *La colección diplomática de San Martín de Juvia*. Boletín de la Universidad; año VII, nº 25. Santiago de Compostela.
- MUÑOZ JIMÉNEZ, J. (1992): *Geomorfología general*. Ed. Síntesis . Madrid.
- NÁRDIZ ORTIZ, C. (1992): *El territorio y los caminos de Galicia. Planos históricos de la red viaria*. Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos. Xunta de Galicia. A Coruña.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. L. (1994): *El golfo Ártabro. Asociación de Amigos do museu Arqueolóxico*. A Coruña.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. L. (1997): "Panorama cultural de la comarca ferrolana durante la antigüedad, en el conjunto del golfo Ártabro", in *Ferrolterra Galaico--Romana* (V. Alonso, ed.); pp. 23-39. Universidade da Coruña. Ferrol.
- OREJAS SACO del VALLE, A. (1998): "El estudio del paisaje: visiones desde la Arqueología". *Arqueología Espacial* nº 19-20; pp. 9-29. Teruel.
- PARCERO OUBIÑA, C. (1995): "Elementos para el estudio de los paisajes castreños del Noroeste peninsular". *Trabajos de Prehistoria*, vol. 52; nº 1; pp. 127-144. Madrid.
- PÉREZ ALBERTI, A. (dir.) (1982): *Xeografía de Galicia*. Vol I. O Medio. A Coruña.
- PÉREZ ALBERTI, A. (1986): *A Xeografía: o espacio xeográfico e o home*. Vigo.
- PÉREZ ALBERTI, A. (1991): *La geomorfología de la Galicia sudoriental*, Tese Doutoral. Santiago.
- PÉREZ LOSADA, F. (1997): "Sobre a villa de Noville (Mugardos): Síntese científica divulgativa e valoración patrimonial", in *Ferrolterra Galaico-Romana* (V. Alonso, ed.); pp. 85-135. Facultade de Humanidades. Univ. da Coruña. Ferrol.
- RAMIL, P. e FDEZ., C. (1996): "Referencias paleoecológicas en torno al fenómeno megalítico en el NW Ibérico", in *El fenómeno megalítico en Galicia*. Monografías 2; pp. 39-53. Vilalba.

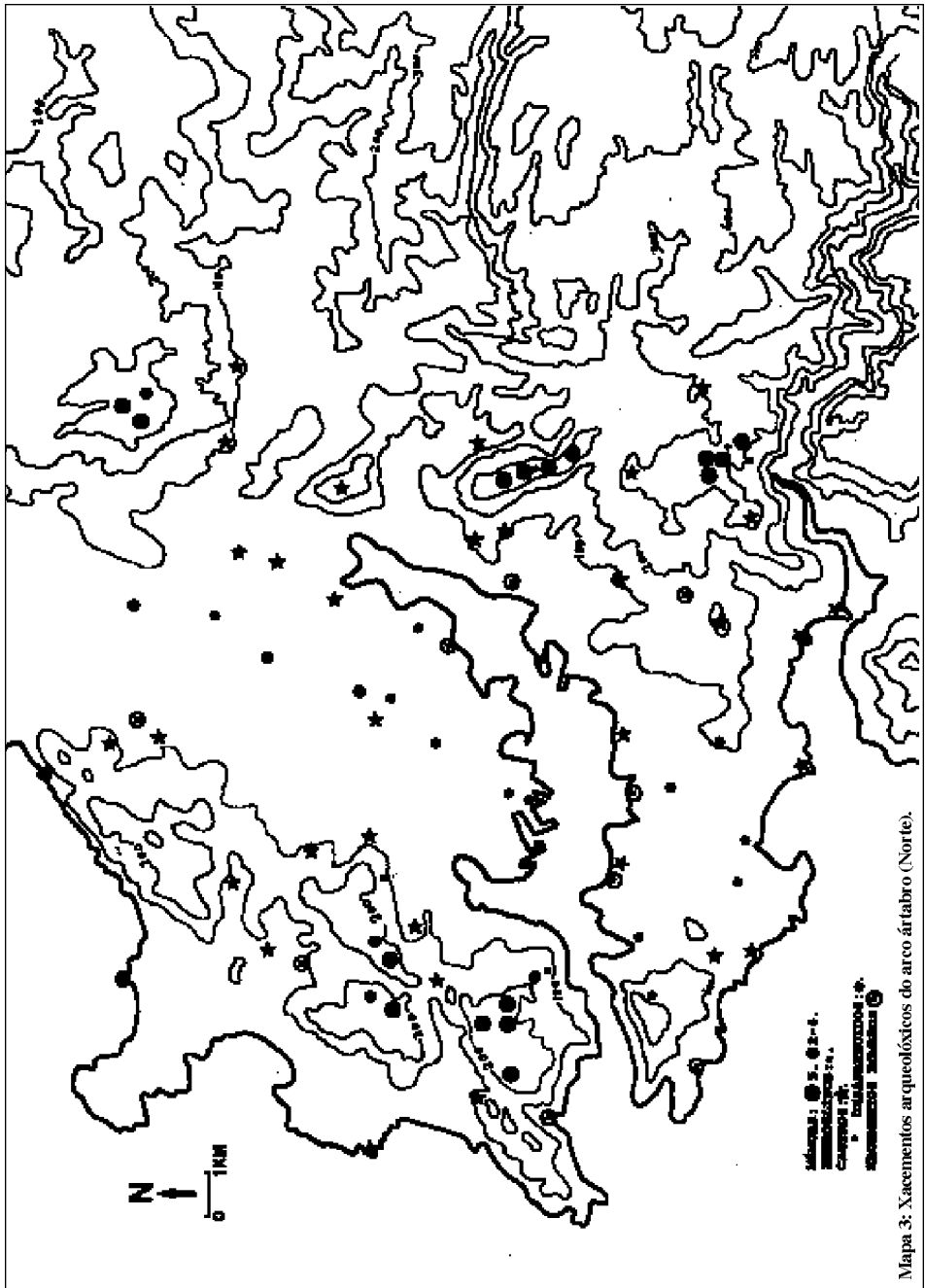
- RÍO BARJA, F. J. e RODRÍGUEZ, F. (1992): *Os ríos galegos*. Consello da Cultura Galega. Compostela.
- ROMERO, A. e POSE, J. M. (1985): *Catalogación arqueolóxica da ría de Ferrol*. Monografías, nº 2. Museu Arqueolóxico. A Coruña.
- SOBRINO CEBALLOS J. J. e CORREA ARIAS, J. F. (1.999): "Insculturas pétreas no Baixo Eume". *Cátedra*, nº 6; pp. 115-137. Pontevedra.
- de TORRES LUNA, Mª P. e PAZO LABRADOR, A. (1994): *Parroquias y Arciprestazgos de Galicia*. Servicio de Publicacións e intercambio científico. Univ. de Santiago.
- TOSCANO, Mª C.; LUACES, J.; FERRER, S. e PENEDO, R. (1998): "O Patrimonio Cultural no concello de Cabanas", *Cátedra*, nº5; pp. 147-173. Pontevedra.
- VAQUERO, J. (1990): "Ríos y tumbas. Sobre el emplazamiento de túmulos en el NW peninsular". *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 30; pp. 151-175. Porto.
- VAQUERO, J. (1991): "Del análisis del emplazamiento al estudio de la distribución de túmulos en el NW peninsular". *Brigantium* 7; pp. 155-176. A Coruña.
- VAQUERO, J. (1993-94): "Galiñeiro, paso de lobos, novios y héroes. Sobre el emplazamiento de los túmulos del NW". *C.E.G. T.XLI*; fasc. 106; pp. 11-39. Santiago.
- VILLOCH, V. (1993): "Análisis del emplazamiento tumular en Galicia: el caso de la necrópolis de Saídos das Rozas (Campolameiro, Pontevedra)"; in *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*. Vigo.
- VILLOCH, V. (1995): "Monumentos y petroglifos: la construcción del espacio en las sociedades constructoras de túmulos del Noroeste". *Trabajos de Prehistoria*, vol 52, nº 1; pp. 39-55. Madrid.
- VILLOCH, V. (1998): "Paisajes monumentales en un mismo espacio: la sierra de o Bocelo (Galicia)"; in *Arqueología del Paisaje*. Arqueología Espacial 19-20; pp. 517-528. Teruel.
- VILLOCH, V. (1999): "La sucesión de paisajes monumentales en las sierras Faladora y Coriscada. A Coruña". *Gallaecia*, nº 18; pp. 53-71. Dpto. de Historia I. Univ. de Santiago.
- VV. AA. (1986): *O Meio Natural Galego*. O Castro. Sada. A Coruña.

Mapa 1: Zona estudiada neste traballo.

Mapa 2: Concellos da zona.

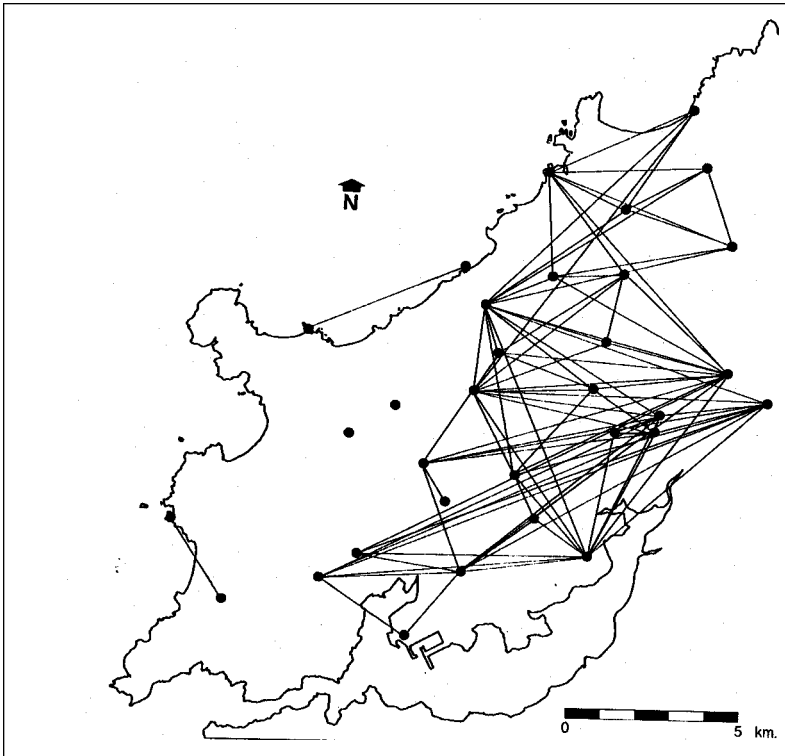

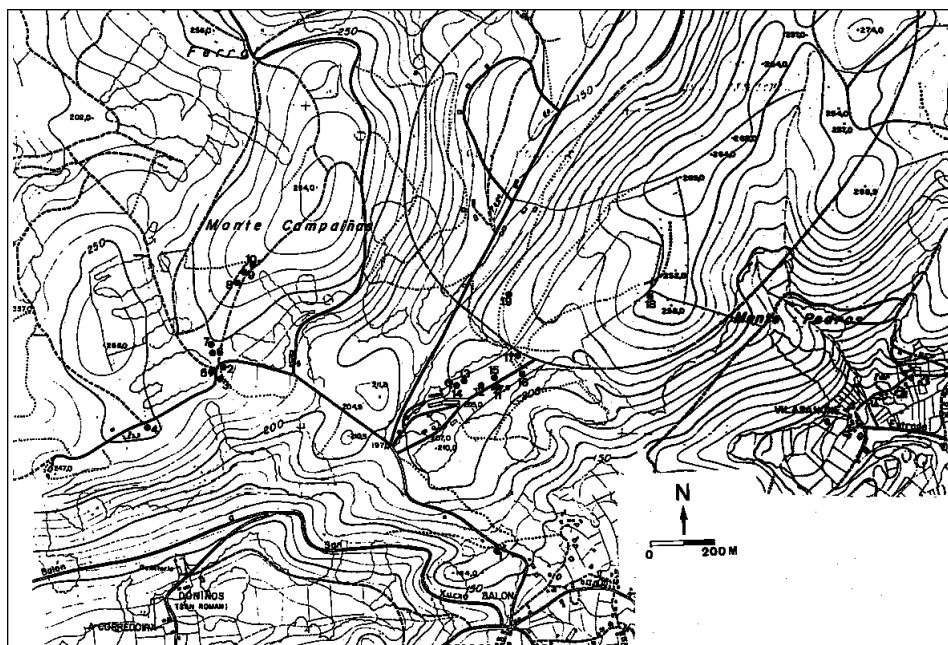
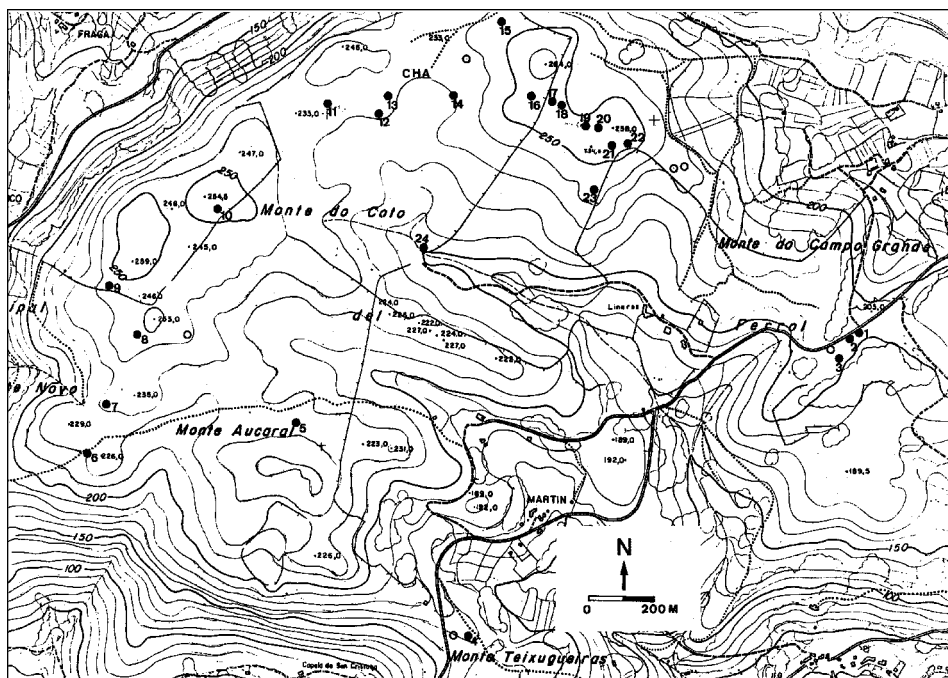
Mapa 4: Vías naturais de tránsito entre o interior e o litoral.

Mapa 5: Intervisibilidade entre castros (Parcero, 1995).

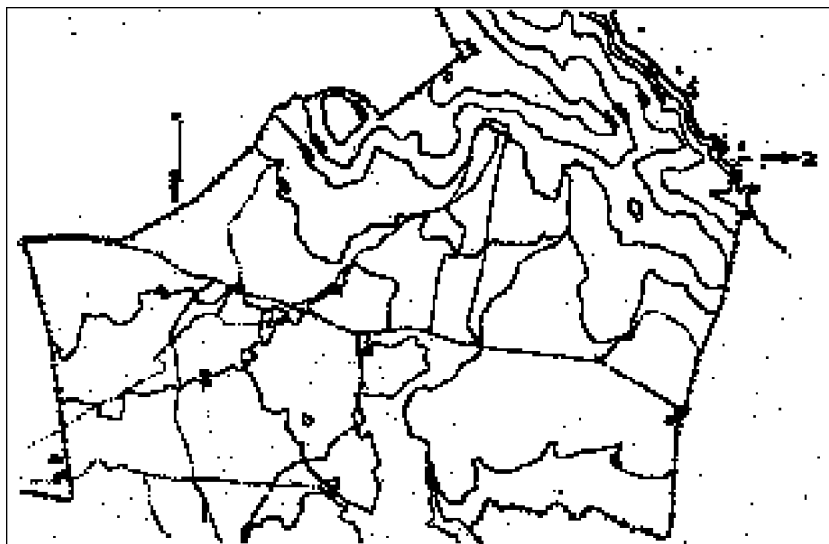
Mapa 6: Túmulos do Grupo Cha-Aucaral.

Mapa 7: Túmulos do Grupo Campaiñas-Pedroso.

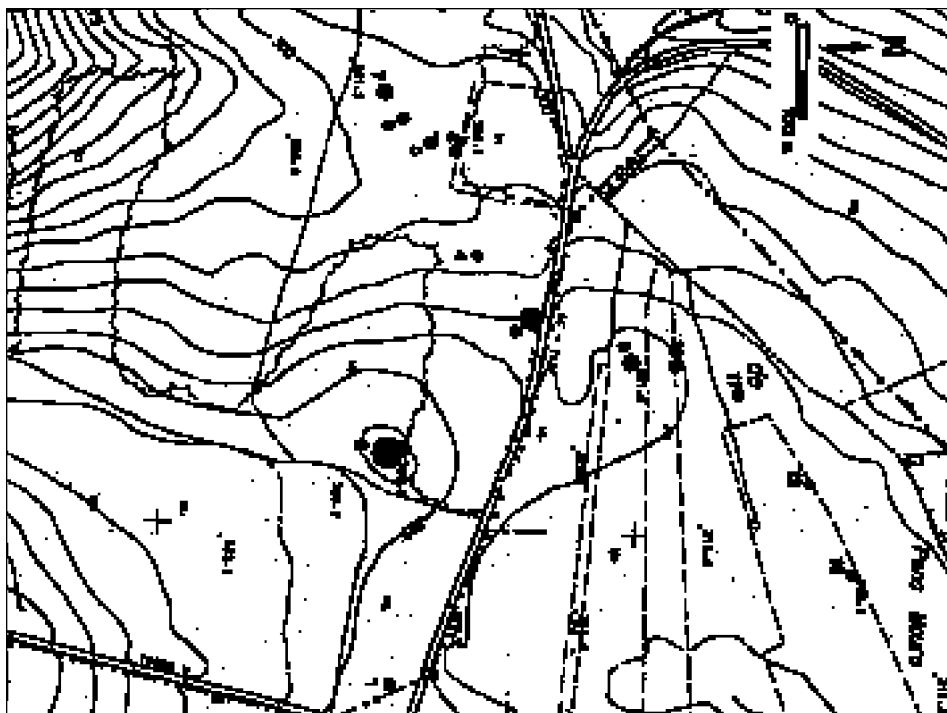

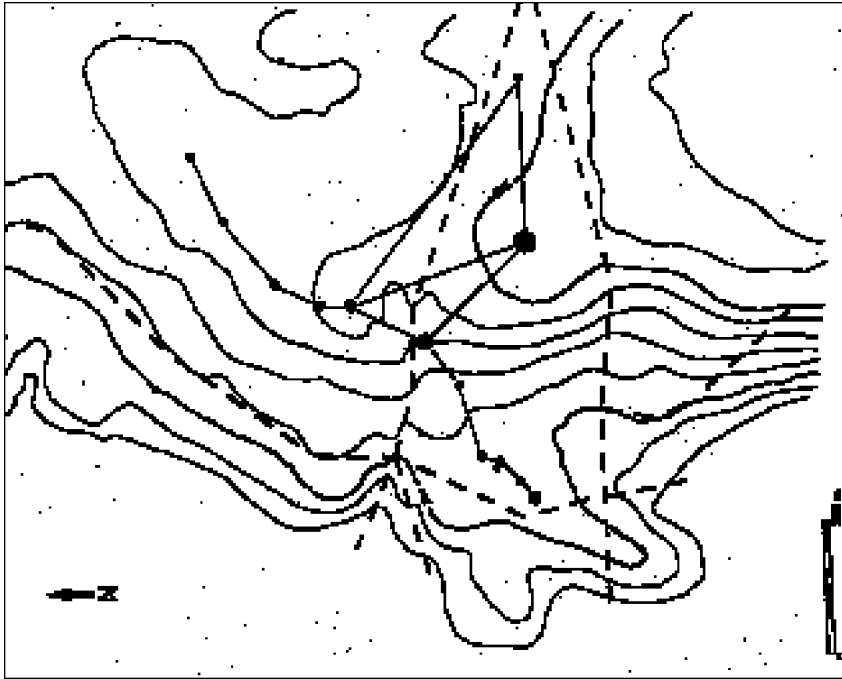

Mapa 8: Túmulos do Val de Trasmencos.

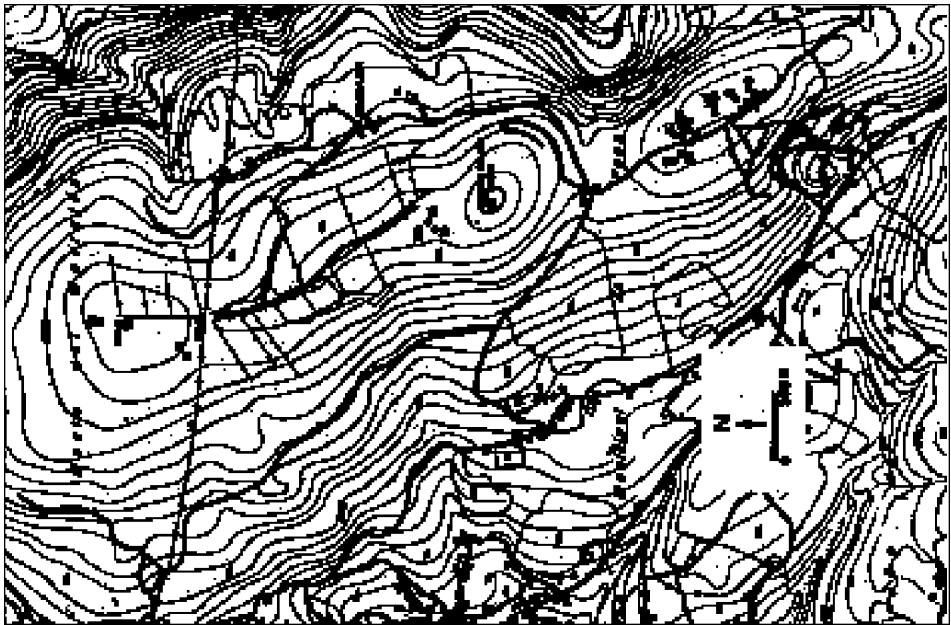

Mapa 9: Túmulos do Grupo de Venos.

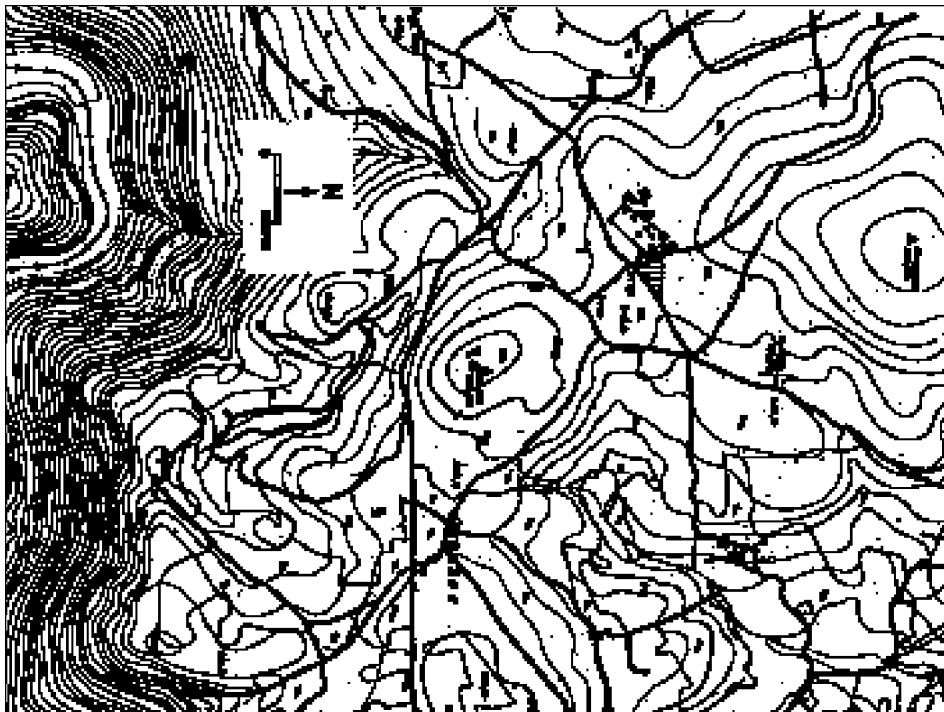

Mapa 10: Nenos: intervisibilidade tumular e vías de tránsito.

Mapa 11: Túmulos do Grupo de Marraxón.

Mapa 12: Túmulos do Grupo Punheiro-Golpes.

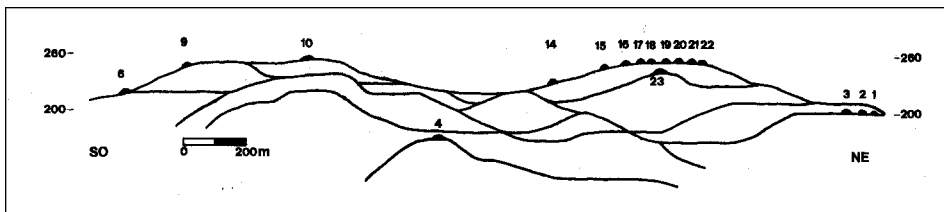

Gráfico 1: Perfil do Grupo Cha-Aucara.

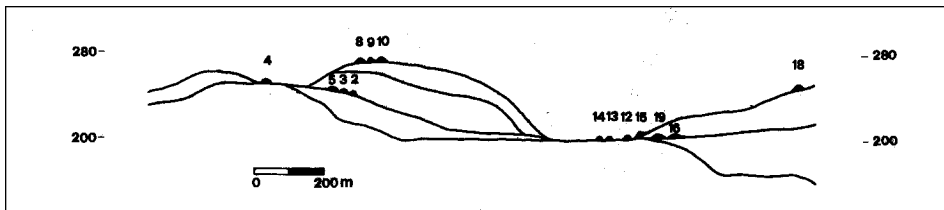

Gráfico 2: Perfil do Grupo Campaiñas-Pedroso.

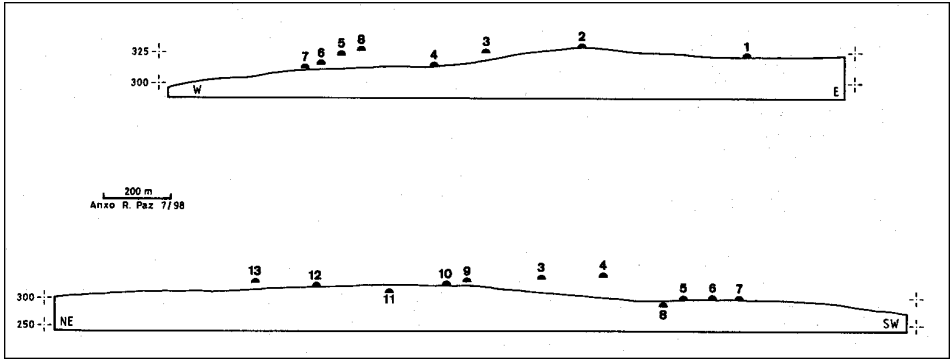

Gráfico 3: Perfil do Grupo de Nenos.

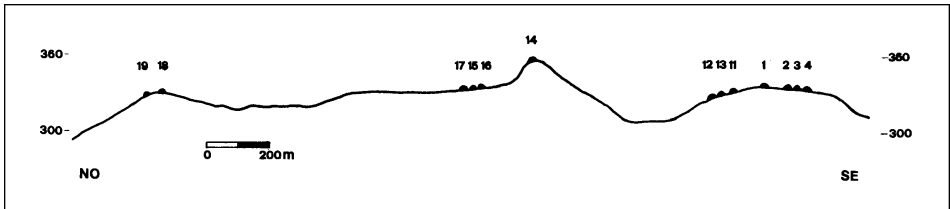

Gráfico 4: Perfil do Grupo Marraxón.

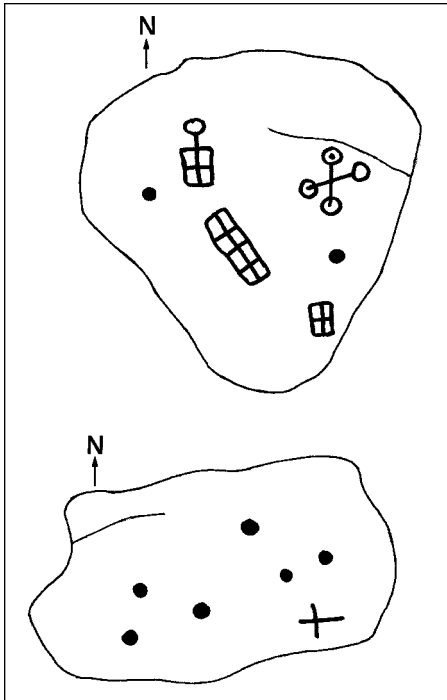

Gráfico 5: Petroglifos de Punxeiro-Golpes.

Foto 1: Petroglifo de Chamorro (R. Fábregas).

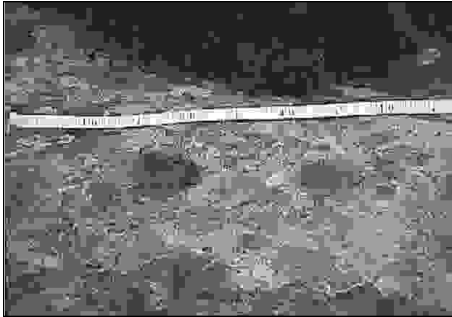

Foto 2: Coviñas de Marraxón.

Foto 6: Túmulo n° 1 (Cabanas).

Foto 7: Panorámica desde o petroglifo de Pedroso (R. Fábregas).

Fotos 3, 4 e 5: Petroglifos de Cabanas.